

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1984 — Ч. 4 (276)

Т. М.: ТРИ ПОЕЗІЇ

В. СОКІЛ: ТАКА ДОВГА НІЧ

Г. МУХИНА: ЕСТЕТИКА МИКОЛИ ЄВШАНА

**О. ТАРНАВСЬКИЙ: ПОЕТ У ПОШУКАХ
РЕАЛЬНОСТІ**

М. КАЛИТОВСЬКА: ЗИМОВИЙ ПАРИЖ

М. ХЕЙФЕЦ: МИКОЛА РУДЕНКО

В. БЄЛОЦЕРКОВСЬКИЙ: ЯК ВОДА НЕ ТЕЧЕ...

**І. КЛЕЙНЕР: РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКО-
ЄВРЕЙСЬКИЙ ТРИКУТНИК**

ЛИСТИ В. МІЯКОВСЬКОГО ДО О. ФИЛИПОВИЧА

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Богдан Бойчук

ВІРШІ, ВИБРАНІ І ПЕРЕДОСТАННІ

Нью-Йорк, 1983, 199 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.
Вибірка віршів з п'ятьох друкованих ранніх збірок — «Час болю», «Спомини любови», «Вірші для Мехіко», «Мандрівка тіл» і «Подорож з учителем», а також вибрані вірші з п'ятьох недрукованих збірок.

Ціна 8 ам. дол.

Микола Горбаль

ДЕТАЛІ ПІЩАНОГО ГОДИННИКА Поезії та пісні

Мюнхен, 1983, 398 стор. Упорядник Надія Світлична. Музичний редактор Ігор Соневицький. Вступні статті Надії Світличної та Віри Вовк.

Обкладинка з картини Никифора в оформленні Якова Гніздовського.

Це перша збірка поета й композитора — сина лемківської землі. Поділена збірка на три розділи: «Дні і ночі» — поетичні рефлексії, написані під час ув'язнення (1970-1977); «Деталі піщаного годинника» — вірші-афоризми з періоду другого ув'язнення, де він і тепер перебуває; «Пісні» — 17 текстів пісень з нотами. Перша пісня «Цвинтарі» написана лемківським діалектом.

Ціна 14 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1984

Ч. 4 (276)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — APRIL 1984

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Іван Кошелівець.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатол. Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркус, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу: Sucasnist, Müllerstr. 33, Rgb. 8000 München 5. Bundesrepublik Deutschland. Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sucasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Hryhorij Naniak.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland

Druck: Max Schick GmbH, Druckerei und Verlag
Daiserstraße 13—15, 8000 München 70

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ТРИ ПОЕЗІЇ

Т. М.

ЩЕДРІВКИ З ВЕРХОВИНИ

Ніч. 27 грудня. Місяць
Задуманий, наче Христос.
І сяйво, і сяйво, і сяйво усюди,
немов три царіє ідуть со дари:
любітеся, зорі, братайтеся люди,
і сніг, і безсніжжя, і все до пори.
А ми до вас йшли, ішли — не застали,
а тіні розбіглись по горах, по долах,
й розлетілися птахи сюди і туди.
А вийшла княгиня, а вийшла у поле,
щоб ще раз напитись святої води.
Йордане, Йордане, я чорний, я вільний,
я в лузі своєму і жнець і стрілець...
Не плач, королівно, несе тобі віно —
несе Україна і мирт і чебрець.

І вийшов олень, і чули ми оленя:
Ой, щедрий вечір, стрільцева княгине,
за те, що волю мою не неволила,
що гріла узимку жаром калини.

Я лук натягаю, я стріли пускаю —
Хай, сестро, летять до твого палацу,
а місяць не камінь, і сонце не камінь, —
і ми ще з тобою зустрінемося вранці —
Радуйся!

■
І щедрує Русь:
Свіязі по Світезі,
в'язю в'язь,
а до моїх витязів
вглаз зась.

Золотисто світиться
в моїх плесах язь,
то не язь — то в світязах
місяць-князь.

Ой, місяцю-місяць,
в'язне жасминець...
а навстріч свіязем —
красний молодець.

Ми живемо мало,
ми не вічні,
блискавка, що впала,
стала
цвіркуном запічним.

Ми живемо мало,
зшиті з ран,
умирає хмара,
плаче лан.

Ми живем, як рожі,
я і ти.
Чом же ми не можемо
зійтись?

Ми, як два полози
в санях на бігу:
як ти по дорозі —
я по снігу.

Ми неначе разом,
але ні,
поміж нами в'язи
і сніги.

Шлях зника в деревах,
чути саней скрип,
ми живем окремо,
а разом могли б.

Ми живемо мало,
а живем, як вічні...
те, що з мосту впало,
то не ми — то річка...

ТАКА ДОВГА НІЧ

Спогади старого собаки

Василь Сокіл

Така тривожна ніч! Знову приїхала машина до того старенького...

Щось довго не заходили, я визирнув з балкона: з машини винесли великий якийсь медичний апарат. І ноші. З цим усім увійшли в під'їзд, почали підніматися сходами...

Може, й краще, що одвезуть до лікарні. Тут же нема достатнього догляду.

Нехороша річ — старість. Та ще немічна. Як осінній присмерк, що переходить у цілковиту ніч...

Посиджу на балконі, почекаю. Світло у вікні того дідуся горить, значить, люди з швидкої допомоги вже зайшли, допомагають...

Тільки не швидка це допомога, — от уже тричі приїжджа.

Погасло світло. Нагорі грюкнули двері. Значить, забрали старого. Я підбіг до дверей, прислухався. Спускаються сходами, чути кроки чотирьох. Хворий сам іде, ноші не знадобились. Вибіг на балкон простежити. Так і є. Старенький мій, підтриманий санітаром, сам увійшов у машину.

— Щасливо! Здоровий повертайтеся! — побажав я йому.

11

Двічі на рік, десь серед зими і як коли влітку або восени, в нашому товаристві відбуваються традиційні масові карнавали. Тривають вони тижнів зо два, ці розвеселі бурхливі собачі свайби!

Мене на них довго не пускали: то літами, казали, не вийшов, то не те товариство. Мені, хоч і не абсолютно породистому сетер-спанієлеві, вважали обов'язковим підшукати відповідно шляхетну приятельку. Щоб потім з належним етикетом засватати.

Одного разу на прогулянці зустрілась нам біля лісу симпатична білявка. Вона прогулювалася з панею середніх літ, яка, певне, не була знайома з моїм хазяїном, бо пройшла повз нас не привітавшись. Я навпаки, — звернув увагу на ту білявку. Вона мені з першого погляду сподобалась. Можливо, тому, що ми в принципі були однієї породи: все у нас майже точно збігалось, — зріст, фігура, форма голови, шерсть, шпори на лапах, вуха, обрубаний хвіст. Лише я голову тримав гордовито, а вона, ніби засоромлена, опускала очі вниз. Мабуть, їй, молоденькій, так і належало поводитися при зустрічі з незнайомим кавалером. А може, по натурі вона була кокетка, хто її зна!

Трапилося так, що, проходжуючися туди й назад, ми знову зустрілися. Господар цього разу посмішав і мовив якесь слівце тій

жіночці, — до речі, теж блондинці. Вона щось привітно відповіла. Потім, чую, мова зайшла про нас...

Вони пішли собі стежкою, а ми за ними. За цікавою бесідою їм було не до нас, і ми скористалися з цього, щоб докладніше познайомитися. Дивно, що в той час я поставився до неї досить стримано, хоч вона давала привід до одвертішої розмови. Ми на цей раз обмежилися формальним знайомством, сподіваючись у подальшому до більш конкретних відносин. Але, кажу, вже тоді у мене до неї виникла безперечна симпатія. Вдача у неї, видно, була, приємна, лагідна. А що особливо нас обох зворушило і до певної міри зблизило, це те, що я мав чорну шерсть, а комір і манишку білі, натомість вона була вся білосніжна, а комір мала чорний. От так, думаю, судьба!

На цей деталь звернули увагу і наші господарі. Жінка погладила мене, запитала, як звать. І тут же відрекомендувала мені свою Леду. Леда, леді!.. Шляхетне ім'я. Але й моє не абияке. Чую, вони заговорили, які ми чудові собаки, господар натякнув, що з нас була б прекрасна пара, після чого вони якось змовницьки переморгнулися і відійшли від нас убік. Видно було, що про щось досить серйозно домовлялись.

Ми з Ледою тим часом уволу побігали по лісових стежках, далеко, правда, не забігаючи, погратись, поборюкались і посідали відпочити на галявині. В цю мить, аж я здригнувся, — пролунав сердитий і владний голос тієї пані:

— Леда! Сюди! До мене!

Добре вихована Леда відразу ж кинулась на поклик. Тут я почув такий же рішучий голос свого хазяїна і побіг до нього. Що трапилось? Чому така зміна настрою? Та пані холодно кивнула на прощання, взяла Леду на повідок, і ми розійшлися.

Господар всю дорогу був зажурений. Я співчутливо поглядав на нього, намагаючись угадати причину його засмученості: такий веселий, жвавий, хвацький, таким півником залицявся до тієї блондинки, а тепер бреде, мов у воду опущений.

— Да-а... — нарешті прогук він. — Кепські наші з тобою діла...

Я настрожився, а він вів далі:

— Ти розумієш, — вона зажадала пашпорта. А що я їй покажу? У тебе ж біографія підмочена. Ти ж гібрид. Помісь сетера і спанієля. А вона запевняє, що її леді чистопорідна. Ти розумієш, чим це пахне?

Від несподіванки, власне, від образу я аж сів, кліпаючи очима: та що ж це, як не бруталний расизм?!

— У тебе ж, мабуть, в роду є щось циганське, — далі травив мою душу хазяїн. — Батько ж твій звався Циганом, так у твоєму документі, в п'ятій графі, написано, а її Леда аристократичного роду. Чиста раса!

Я настільки був вражений зухвалим виявом дискримінації, що спересердя вигукнув:

— Подумаєш, чистопородна леді! Бачили таких! Знайдемо інших, ще кращих!

Господар мене підтримав:

— Пес із нею, з цією панею!

Випадок цей, хоч і був для мене прикрий, мав і свої позитивні сторони. Господарі, вирішивши, що конечність шукати для мене породистих подруг відпала, від того дня стали давати мені в пору собачих гулянок більшу свободу. Я з свого боку розмірковував, — раз уже наша ставка на зв'язки з особами знатного походження виявилася нереальною, то мені далі слід покладатися на власну ініціативу. І я в цей бурхливий період собачих радостей став зриватися з повідка, — ото тільки мене й бачили!

Дивно було, чому господар, досвідчений у цьому відношенні, не хотів зрозуміти, з якої причини я змушений був порушувати дотеперішній режим. Він навіть намагався карати мене за непослух, тобто за те, що я ігнорував його команди «стій» та «назад» чи «сюди»! Яке «стій»? Чому «назад»? Куди «сюди»? Тільки но вчую, яким п'яним духом наповнюється доквілля, ніщо не могло мене втримати, ні дощ, ні буря, ні мороз! Не стій, а біжи! Не назад, а тільки вперед! І не сюди, а туди!

Спочатку ми з господарем у цю знаменну пору року виходили з дому і якщо мені вдавалося зрватися з повідка, я перед тим, як скерувати свій біг у відповідному напрямі, від усієї душі бажав і господареві погуляти вволю, щоб дома вже нам відповідати разом. На жаль, щоразу перепало тільки мені, а не йому, бо моя відсутність тривала значно довше, ніж його. Не раз я приходив додому пізньої ночі, і необмінно діставав догану від господині.

— Де ти блукав, негіднику? Де так задрипався? — допитувалася вона грізно.

Певна річ, я б може й розповів, де був та які пригоди зі мною траплялись, але оскільки це був докір, а не звичайна цікавість, у мене відпадало бажання ділитися враженнями від бурхливо проведеної ночі. Як правило на такі запитання я відмовчувався, а коли до дружини став припрягатись і чоловік, накидаючися на мене з осудом, я став недвозначно погіркувати на них. Одчепіться, будь ласка!

— Ти чуєш? — обурювалася господиня. — Він ще й огризається! Скінчиться тим, що в хату тебе не пускатимемо.

Звичайно, це зайва погроза. Хоча мені й самому часто не дуже хотілося приходити додому, знаючи, які прикрі слова маю щоразу вислухувати. Бувало, я довго тинявся навколо будинку, не наслідуючись увійти, нарешті входив у парадні двері, нечутно піднімався сідцями до свого поверху, лягав перед дверима, наслуховаючись, що в хаті діється. Практично я повертався так пізно, що господарі давно вже спали.

А одного разу, лежачи під дверима, я почув, як моя господиня зайшла до коридору, глянула, видно, на моє місце і скрикнула:

— Барзума і досі нема! Вийди на балкон, свисни!

— Я вже свистів, — озвався господар.

Він же може заблудитися!

— Хай зна!

— Замерзне. Двадцять градусів.

— Хай зна!

— Хтонебудь украде!

— Хай зна!

— Ти бездушна тварина! Я сама піду його шукати...

Вона відчинила двері і побачила мене, скрюченого в клубок, на кахлевій підлозі.

— Ах, ти ж бідолашний! Чому ж ти мовчиш? От дурненький! Заходь, заходь, погрійся...

Так я зрозумів, що господарі мої ставилися до мене доброзичливо навіть і в періоди порушення режиму. А що їм робити? Нічого зі мною не вдієш. Швидко ми дійшли згоди. Нотації припинилися, вони не досягали мети і природи не могли вбити. Двері переді мною стали відчинятися у будь-яку пору дня чи ночі, варто мені було подати відповідний голос.

Врешті усе увійшло в норму. Завершивши свої веселі, хоча й клопітні нічні справи, я в доброму гуморі поспішав додому, носом чи лапою відчиняв вхідні двері будинку вниз на східцях, — дарма що останнім часом на ті двері поставили пружину, щоб щільно причинялися, — жваво збігав на третій поверх до своїх дверей, оббитих приємного кольору дерматином, і легким, делікатним повискуванням сповіщав про благополучний прихід. Двері відчинялись, я привітно посміхався до господаря, який добродушно бурчав:

— А! Прийшов, гуляка! Ну, молодець, що прийшов.

А чому я міг не прийти? Чи десь збирався на стороні заночувати? Господар би мусів знати з власного досвіду, — де б ти не бігав, як собака, а додому все одно прибіжиш!

Вислухавши привітання, я відповідав їм тим же, потім, помахуючи хвостом, прямував до свого кутка під кріслом в коридорі, з апетитом з'їдав куліш, приготований загодя для мене, закушував чимось слоденьким, — цукеркою або шматочком рафінаду, запивав водичкою і вкладався відпочивати після трудів праведних.

Пригадую, саме в розпалі була гаряча пора зимових гулів. Коли б можна було розповісти бодай невелику частину пригод, які траплялися зі мною в ці шалені дні, точніше — ночі, бо саме в цю пору, коли людська частина населення міста мирно спочиває, несамоविта собача гульня буває з нечуваною силою; коли б, кажу,

про наші бурхливі собачі демонстрації, мітинги, диспути, симпозиюми, масові пробіжки по вулицях, майданах, по пустирях і скверах можна було хоч трохи розповісти і записати, — твір би дорівнював відомій поемі «Тисяча й одна ніч!» Господи, які складні, які гострі конфлікти виникають щохвилини! Які напружені ситуації, які різноманітні форми боротьби, — драматичні, навіть трагедійні, а поряд такі комедійні, — які несподівані сюжетні повороти, які фантастичні фінали! Один тріюмфує, другий, підобгавши хвоста, тікає з поля бою, третій в куцах зализує рани, четвертий уперто змагається з конкурентом, хоч сам уже без одного вуха, але тримається козирем.

Вискочив якимось я увечорі з дому і відразу ж мотнувся наліво, саме туди, звідки долинули до мене відповідні позивні нашого собачого радіо. Весь день трималися чималі морози, але перед вечором появилася відлига, посіяв навіть дрібний дощик. Ні на що не зважаю, — лечу навпростець, перестрибую через замети, мало не потрапляю під самотню машину, перебігаючи заледенілу дорогу, завертаю за корпус дев'ятиповерхового будинку, влітаю в палісадник, де в дану хвилину, сподіваюсь, вона мене чекає. Не так важливо, хто вона, хоча я волів би, щоб все таки зустрілася мені ота Леда! Так і є, вона тут. Ні, ні, не Леда, а інша. Однак, не я перший... Бачу, наколо неї, не дуже й показної особи, юрмиться вже численне і досить жваве товариство...

Ясна річ. Ніхто мене тут не чекав і не виявив радості від моєї появи. Абсолютно дика, чужа компанія. Невідомо, звідки їх стільки понабігало. Мені в першу мить навіть здалося, що тут вертівся і Чап. «От, думаю, і тут від нього нема спокою! Дивись, куди його чорти принесли...» Але щось дуже він змінився, або то був хтось інший, — більш я його й не бачив у гурті.

Загалом контингент збігся різнокаліберний і не видно було, хто тут, так би мовити, претендує вийти у фаворити. Один здоровило, якого не пригадую де і за яких обставин раніше зустрічав, пройшов повз мене з висолопленим язиком і настовбурченим хвостом і недвозначно гаркнув, — мовляв, май на увазі, я тут першим. «Гиркай, гиркай, — подумав я. — А коли б нас було тільки двоє, я б тобі показав, хто з нас має більше прав на першість!» Однак я не розвивав далі цієї теми, розуміючи, якщо ми загриземся, хтось третій скористається, щоб самому вийти у перші, і вся наша молодецька завзятість піде, так би мовити, чужому собаці під хвіст.

Перші хвилини всі поводитися досить пристойно і навіть дружно. Така собі веселенька прогулянка групи кавалерів, які супроводжували милу даму з одного подвір'я до другого, з вулиць на майдани. Не вистачало хібащо гітари або стереотранзистора...

Однак, після довгої і безперспективної біганини стало очевидним, що в такій різношерстній компанії мої найбільші

зусилля не дадуть бодай мінімального задоволення. Тому я на якомусь віражі вирішив відколотися від непевного гурту і перейти на інший курс. Саме перед цим рішенням, коли вся орава, сковзаючись і перечепаючись перебігала заледенілу вулицю, до мене долинули нові позивні сигнали, які я, дякуючи вродженому талантові, міг точно запеленгувати з такої далекої відстані. Не гаючи ні секунди, зробив розворот на сто вісімдесят градусів і гайнув через широкий вигін між довгим рядом ще не заселених будинків. Вискочив на заметений снігом пустир, буквально грудьми пробив високі кучугури, ввірвався у вузький провулок сусіднього мікрорайону, добіг до низенького штахетника перед якимсь будинком, перестрибнув у палісадник і...

В нічній напівтьмі безпомилково я впізнав її. Біля одного з під'їздів стояла вона, не зовсім чітко окреслена у світлі тьмяної лямпочки над дверима під'їзду, але даю голову відтяти — це була красуня, така велично чарівна, що мені аж дух захопило. Дивні почуття забриніли в мені, вони щось нагадували, викликали хвилюючі спогади і принадні мрії. Від сили вражень я не міг з місця зрушити. Вона теж стояла непорушно, мов загіпнотизована, як і я, не зводила з мене очей. Це була вона, моя лісова білявка, яку тоді так безуспішно хотіли за мене сватати. Так, це була вона, прекрасна Леда!

Від того прикрого дня нашого першого знайомства я її всього два рази випадково бачив, але не мав змоги підійти. Потім вона кудись зникла. Чутка пішла, що її господарі поміняли квартиру. Але не думаю, що через мене. Весь час я згадував її з приємністю, хоча чим далі втрачав усякі надії на зустріч. І от тобі на! Судьба! Чарівна Леда переді мною і навколо — ні душі...

Ми все ще стояли непорушно, боячись розвіяти дивне видіння. Нас розділяло всього кілька метрів, і я ясно бачив її чорну манишку на сніжнобілому тлі. Очі її виразно поблискували зазивним полум'ям. І незабаром я швидше відчув, ніж побачив, ледь помітне багатозначне помахування її хвоста. Я негайно відповів тим же. Вона озвалась ще грайливішим рухом. Єсть контакт! Струм єднав нас! Я весь затремтів і зрушив з місця. У ту ж мить й вона пружким кроком поволі стала наближатися до мене. Урочисто, впевнено ми попрямували одне одному назустріч. Нема тепер шляху назад! «Ну, подумав я, тепер я вам покажу, жалюгідні расисти!»

Відстань між нами невпинно скорочувалась. Ось уже лишилося якихось два-три метри, ми нічого іншого не бачили, не чули, не розуміли, не помічали, лише одне відчували, що наближається довгожданна хвилина. Ще крок... Ще мить...

І раптом, як грім з ясного неба, як сніг на голову, між нами щось важке пролетіло і пролунав огидний чоловічий голос:

— Леда! Назад! Ах, ти приبلуда! Геть звідси!

Великий шматок криги боляче вдарив мене в бік.. Ні, не фізичний біль, а душевна образа була настільки велика, що я навіть не заскавчав. А потім, можете уявити, як мені гірко зробилося, коли я побачив, як моя красуня, горда королівна, покірною лягла на землю. а потім по-рабському поповзла по брудному снігу до того катюги. Недолюдок вхопив її за ошийник, різко смиконув, аж вона повисла у нього в руці і так бідолашна завищала жалібно, що я ледве стримався, щоб не кинутися на того мучителя. Сіпаючи та штавахючи ногами, той виродок людського роду поволік нещасну Леду до парадного ходу так швидко, наче тікав від мене.

Ой, як же прикро зробилося мені! Подібний вчинок навіть у наших, собачих, стосунках розцінюється як чорна підлість. Закон у таких справах у нас один: не ображай високі почуття, не втручайся в чужі інтереси і якщо не тобі, а іншому віддано перевагу, не заважай, відійди геть, не будь останньою гадиною!

Але що вдієш! Незатишно в цьому нелюдському світі...

А тут ще на додачу до всіх прикростей різко впала температура, мене аж трусити почало. Забрьохані ноги й пузо почали обмерзати, а мокра шерсть на лапах взялася крижаними бурульками. Треба було давати раду, а я, приголомшений, не уявляв, куди ж мені тепер податися. Постояв-постояв, потім пройшовся туди й назад перед дверима під'їзду, за якими зникла моя бідолашна красуня, навіть трохи посидів, ніби ще маючи якусь надію на втрачене щастя.

У важких роздумах, ображений і пригноблений, почвалав я в той пізній нічний час довгою порожньою вулицею. Гіркі до болю думки терзали моє серце й душу. Отак ні за що ні про що брутально образити чесного, благородного, вихованого, культурного сетер-спанієля, який свій родовід веде від далеких предків з далекої Іспанії! Назвати приблудою! Сам ти приблуда, нечиста порода! Щоб ти сказився!

Мороз усе дужче брався, бурульки на мені цокотіли, мов кришталеві канделябри, а на спині виростав міцний крижаний панцир. Однак, мені було все байдуже. Нехай хоч і замерзну...

За невеселими думками я не звернув уваги на чиїсь ноги, які не зовсім упевнено прочовгали повз мене. Не глянувши хто то був, — а власне, яке було мені діло до якогось волоцюги, — я собі далі потьопав. Раптом до мене долинув ледве вловний знайомий запах, і я зупинився придивляючись. Так і є, — то ж він, наш милий приятель, з яким недавно на його «Волзі» їздили на курорт. Я наче рідному зрадив, підійшов ближче і потерся об його ноги. Він спинився, глянув, вигукнув:

— Барзум! Чого це ти аж сюди забрів? Ой, та ти ж весь кригою взявся! Де це ти був?

Я став вибріхуватись, — мовляв, те та се, різні справи, затримався... Певна річ, не хотілось розказувати, а він усе допитувався:

— Ти що, утік з дому чи тебе прогнали? От нещасний! А я теж як бездомний пес... Ні тепла, ні ласки! Бідолашні ми з тобою! Ти ж весь як айсберг! Дай я тебе поцілую...

Дарма, що я не поважаю людей напідпитку, цього разу у мене з'явилося до приятеля почуття солідарності. Можна було догадатися, що з нами тієї ночі трапилася однакова біда... То як не випити з горя?..

Але що це він каже: він теж як бездомний пес? Не розумію. Хто його вигнав? Дружина у нього лагідної вдачі, ніколи б не повірив, щоб вона наважилася серед ночі на мороз вигнати з дому чоловіка. Мабуть, щось інше має він на увазі.

— Нещасні ми з тобою! — вів далі п'янений приятель, і стало дещо прояснятися. — Але повір мені, Барзуме, всі вони доброго слова не варті!

Він замовк, зажурився, а потім гнівно вигукнув:

— Подумаєш, — корчить з себе неприступну! Гордячка! Принцеса! Королева! Аристократка! Леді!

Він сардонічно засміявся, а мене наче по голові вдарили. Леді! Справді, нещасні ми з ним! Я не знав, як заспокоїти його, бо й сам був невтішний, а скривджений гуляка і далі варнякав:

— Хай, нічого, вона ще пожалкує, сама покличе... А я їй скажу: іди ти до свого кодла! Правда, Барзюшо? Ти все розумієш. Плюньмо на них і ходімо до мене. Я тебе почастую, у мене є кроляча кісточка.

Кролячого м'яса я не любив, а кістки його й поготів. До того й базікання приятеля почало дратувати, бо зачіпало й мою образу, тому я тактовно натякнув, що пора б і кінчати розмову.

— Ти маєш рацію, — погодився він. — Час пізній, додому далеко. Тобі не менше двох кілометрів. Так що бувай здоров!.. До речі, забув сказати, привіт тобі передавав Чап. І не один раз.

— Чому це він так подобрів? — здивувався я.

— Ти його тепер не впізнаєш. У нього велика трагедія... Нема вже у нього ні хазяїна, ні хаті...

— Вигнали?

— Та ні, зовсім інше горе. Забрали його хазяїна. Професора медицини, пригадуєш, з бородою?

— Аякже! Та як же ж це? Де, коли?

— Прямо на вулиці. Як ото тебе мішком накрили — і в машину, будь здоров!..

— І професора? Благородного? Та за що ж його?!

— А ти знав, за що тебе? Отож бо й є... А Чап мало не помер з туги. Перестав їсти, весь час вив, стогнав, потім наче німий зробився, ходить тепер заляканий, усього боїться... Боїться, щоб і його не забрали. Ховається, рідко й дома буває, десь по задвірках тиняється...

— Жаль мені його, передай моє співчуття... Жаль, що я цього не знав і не підійшов. — оце тільки но, виходить, я бачив його, та не впізнав...

— О! Тепер його ніхто не впізнає! Придушило нещастя. Замовк, присмирів... Отака наша собача доля, — зажурився приятель. — Тяжко жити на цьому світі. Навіть собаці. І до чого ж підлі бувають люди!

Ідучи вихиласом поруч зі мною, став розповідати давно відому історію про одного постарілого пса, якого бездушні хазяї надумали позбутися. Не знали вже як, та й одвезли до далекого міста і кинули напризволяще, а він через кілька місяців повернувся додому.

— Отака відданість! А то ще розкажу про Наполеона... — розохотився приятель. — Власне, не про самого Наполеона, а про його джуру, який у походах возив з собою улюблену больонку. Коли вони тікали з Росії, солдат той на переправі через Березину загубив свою супутницю. І що ж ти думаєш? Через три роки вона прийшла додому, до того солдата! Глянь на мапу: з Росії через Польщу, Німеччину, через ліси, гори і ріки, через усю Францію прийшла вона в Бордо і прямісінько до хати свого хазяїна! Ти можеш уявити, яка була зустріч!

«Цікаво, подумав я, як швидко ти доплентаєшся до свого дому і як там тебе зустрінуть?»

Він ще щось хотів розповісти, але ми дійшли до роздоріжжя: мені праворуч, йому ліворуч. На прощання він змовницьки сказав:

— Про всі ці діла, про нашу зустріч та про всяких леді й таке інше, — ні слова! Домовились? Я про тебе теж мовчатиму.

Я підморгнув:

— Можеш спати спокійно. Не гавкатиму.

— Спасибі, — розчулився він, ще раз хотів поцілуватися. — А за такий пізній прихід додому ми вже якось зуміємо відгавкатись, правда?

— Хай щастить! — помахав я хвостом.

Перед своїми дверима мені довелось кілька разів гавкнути, спочатку злегка, далі голосніш, поки господар прокинувся і, буркочучи, відчинив двері. Він так перелякався, побачивши страшну потвору, що я не зважився увійти в хату. Очі йому були вирячені, обличчя перекошене, він не то сміється, не то плакати збирався. Ми отак і стояли один перед одним. Раптом схопився за голову, щось крикнув, сплеснув руками, гукнув дружину, — коли вона сполохана прибігла в одній нічній сорочці, вони вдвох зачали ахати та охати, а потім реготати та бити себе об поли, а я дивився на них як на пришелепуватих і чекав, коли закінчиться вся ця комедія.

— Боже ж ти мій! — нарешті почув я членоподібну мову. — Що ж це з тобою сталося? Тебе ж не впізнати! А може, ти й не наш Барзум?!

Мені довелося гавкнути не тільки для того, щоб засвідчити свою особу, але й натякнути, щоб припинили недоречні жарти в такий пізній час і дали дорогу в хату. Певне, вони мене зрозуміли:

— Чого ж ти стоїш? Заходь... Ти ж весь у кризі! У тебе ж буде заpalення легенів!..

Цокаючи крижаними шпорами на лапах та видзвонюючи канделябрами-бурульками, я зайшов до хати і відразу попрямував до ванної кімнати.

Ах, як приємно було постояти під теплим душем і відчувати, як на мені розтавала крига! Ще приємніше зробилося, коли господиня почистила мене шорсткою щіткою, витерла волохатим рушником і ще й розчесала комір та спину.

Потім я кинувся до миски.

Порція була подвійна. Смачнішого куліша в житті своєму я не їв!

Через кілька хвилин я вже простягся на своєму чудесному матрацику, дбайливо вкритий з головою м'якою рядниною, тільки ніс витикався, — і сон почав затуманювати мене...

Приснилась Леда. Наче ми були самі, і ніхто нам не заважав... Признаюсь, так було не тільки уві сні, трохи згодом.

Якщо буде час, розкажу.

Дош перестав. Мабуть, уже назовсім. Тихо, і з даху не капа. Є надія, що таки підемо вранці на довгий маршрут. Аби тільки хазяїн був здоров...

Щойно він прокинувся, вийшов у коридор. Не сподобалось мені, що він пройшов повз мене, слова не сказавши, хоч бачив, що я не сплю. І не поцікавився, чому не спиться. Пройшов до кухні, засвітив світло, пошарудів, поцокав пляшечкою з ліками... Погасив світло, повернувся до спальні... Ще далеко до ранку...

Бачу, за останній час постарів він. Не так давно ще був молодчина, не боявся ні грому, ні блискавки. А нині якийсь зажурений, пригноблений, поглядає на термометр та барометр, попиває крапельки та ковтає пілюльки. Нічого наче його не цікавить, навіть газети перестав читати, але, правда, сидить за столом і все пише й пише.

Може, також спогади?

Зовсім не від самовозвеличення чи щоб позадаватися, а виключно з простого інтересу з'явилось у мене нещодавно бажання простежити свій родовід. Раз уже я вдався до спогадів, то чому й справді не докопатися до своїх предків, дідів-прадідів.

З перших же кроків я натрапив на великі труднощі в правдивому аналізі архівних матеріалів. Якщо спиратися тільки на дані мого

пашпорту, то у ньому багато неточностей: в деяких графах зроблено неправильні записи, подано невірні дані, нечіткі формулювання. В результаті мене не побажали вважати чисто-породним спаніелем, хоча по материнській лінії я значився з високородовитих собак. Батько, який справді звався Циган, очевидно, був грішний, бо в графі національності йому було написано щось невиразне, потім переправлено на інше, врешті приписали його до сетерів, при чому не зовсім шляхетного походження. Це й позначилося на моїй офіційній репутації.

Дивно також, що заслуги матері чомусь не враховувалися, хоча, повторюю, родовід свій вона вела від знаменитої прасучки чистої еспанської крові. Медалі за це одержувала на міжнародних олімпіадах та фестивалях. Мені ж через того Цигана не тільки ніяких медалей не давали, але й до конкурсних змагань не допускали. Глянуть у пашпорт і кажуть: гуляй собі по той бік загородки, ти не нашого кодла пес.

А я їхне кодло, будьте спокійні, дуже добре знаю, бував на виставках та конкурсах отих привелійованих, партійних псів. Просто гидко було дивитися на збіговисько пихатих аристократів, які один на одного вовком дивилися, щоб хтось у когось із них не вихопив медалі. А як їх, ці медалі, присуджували? Вирішальну роль відігравали родинні зв'язки. Якщо ти син чи дочка медалістів, на й тобі медалю. Якщо торік тобі дали нагороду — одержуй і другу цього разу.

Особливо обурила мене одна сучка. Товста, ледве ноги переставляє, розгодована, морду опустила, ні на кого не дивиться мурло, вухами мете. Щодо породи не заперечую, чисто-породна спаніель, і, очевидно, має незаплямовану біографію, ні в чому антисобачому не замішана, всі дані, так би мовити, з плюсом, але не те що несимпатична, просто кретинка, тупа, ні краплі інтелекту! На полюванні ні разу не була, качки живої в очі не бачила. Я б на неї на вулиці і не глянув!

А поруч з нею на конкурсі стояла жвава чорнявка, очі вогнем блищали, голову велично тримала, грайливо поводила нею, роздивляючися навколо з щирим зацікавленням. Між іншим, мене помітила здалеку, спинила свій погляд на коротку, але багатозначну мить, я їй підбадьорююче моргнув, — будь певна, золота медаля, вважай, уже у тебе! А що вийшло? Отій одороблісі присудили золото, а чорнявій красуні лише мідь. Як я потім дізнався, претендентки мали рівні шанси за всіма показниками, більшість членів журі віддавало перевагу чорнявці, але голова мав особисті симпатії до тієї товстої сучки, і його подвійний голос переважив.

Я принциповий і відстоюю справедливий підхід у таких справах. Проти будь-якої кастовости чи расової дискримінації. Але чимдалі переконуюсь, скільки про об'єктивність та принциповість

не гавкай, ніхто тебе й слухати не хоче, а наші відносини в основному на несправедливості й базуються, і расова та партійна приналежність так чи інак визначає твоє собаче місце в житті. Проти цього нічого не вдієш. Де, скажімо, верховодить вівчарка, ти, куцохвостий спанієль, і носа не потикай. Якщо ти шпіц, не чіпай вовкодава. Пудель — не тулися до больонки. Боксер, — скільки не надимай свою морду, ніякий фокстер'єр не оцінить твоїх достоїнств.

Собаче населення (а може, й людське) з давніх давен розділилося на породи, касты, партії і класи, і кожна для себе створила свої закони і житейські правила. Одному випало верховодити, другому коритися, третьому трудитися, а четвертому ледарювати або розважати розбещених вельмож. І собаки миряться з таким становищем... Дивно?

Після того, як мої екскурси в минуле не пішли далі Цигана, я припинив дальші історичні дослідження і побажав зазирнути в майбутнє. Думка така: прожив сяке-таке життя, хай інші оцінять, а помру незабаром — то кого залишу після себе? Чи є хто такий, щоб з гідністю носив пам'ять про моє ім'я? Не буду прибіднюватися, — дуже приємно усвідомлювати, що після моєї смерти хтось міг би сказати: «Он дивіться, йде молодий, вродливий красень. Ви знаєте, чий то? Барзумів!» І всі б ахали та охали, хапали б за хопку, чухали б за вухами, прицмокували від захоплення, приказуючи: «Оце так песик! Оце так молодець! А очі які розумні! Точнісінько, як у його батька! Викапаний Барзум!»

Хотілося б мені самому побачити цього красеня...

Те, що він десь є, десь ходить-бродить, дружить зі своїми господарями, служить вірно їм, у цьому я не мав жадного сумніву. Та хіба ж один він? Запевняю, потомство від мене досить численне бігає по світу, але точно сказати, хто саме мій син, не було змоги. Бувало, зустрінеш симпатичного песика, придивишся, — ніби й подібний до тебе, але сказати: «Здоров, сучий сину!» — немає певности.

Багато мені зашкодила, знову ж таки скажу, ота історична несправедливість, про яку згадував. Коли б я мав незаплямовану п'яту графу в паспорті, тоді б у моїх документах реєструвалися б усі мої знайомства, візити, а ділові контакти офіційно протоколювалися і відповідними печатками та підписами стверджувалися. Тоді б, ясна річ, питання потомства були б цілком точні і недвозначні. На жаль, я був позбавлений цього. Мене офіційно не ввели до знатних осіб, мої неофіційні ділові зустрічі ніде ніким не реєструвалися. Через це велика кількість важливих фактів з моєї інтимної біографії так і лишилася невідомою для тих, хто хотів би ними зараз поцікавитися. А сам я, ви ж розумієте, не можу тримати в пам'яті всі знаменні події, а тим паче простежити, які ж були наслідки тих численних зустрічей.

До речі, з якогось часу і моїх господарів почало цікавити моє потомство. Поштовх цьому дали знайомі, які були в захопленні від мене і весь час допитувалися, де б собі роздобути такого пса. Чи не порекомендували б мої хазяї, де можна придбати такого молодця, ладні були заплатити які завгодно гроші, аби мати славного мого потомка. Господар, на жаль, не міг, так само, як і я, сказати щось певне про моїх дітей. Але пообіцяв пошукати, людей розпитати. Справді, через якийсь час сповістив:

— Щось намічається. Ниточка веде до білого будинку, що стоїть під лісом.

Я почав пригадувати: дійсно, був там, зустрічався з однією мешканкою того будинку, але що вона собою являє, не пам'ятаю, — діло давно було.

— Піди з ним, розвідай, — розпорядилася господиня.

Ходили, дізнавалися, розпитували — ніхто нічого толком не міг сказати про цуценят моєї породи, — не бачили таких. А біля іншого будинку, не білого, а кремового кольору, я сам звернув увагу на досить примітну сучечку-спанієльку, яка гуляла без хазяїнів. Кинулись ми розшукувати хазяїна, виявилось, що вона прилюдна і її гуртом доглядають діти всього будинку. А більшість мешканців ствердили, що мене особисто знають, бо я часто забігав до цієї місцевості, але щоб щось таке, що нас могло б зацікавити, не можуть пригадати. Тільки один хвалькуватий почав запевняти, що у нього нібито була сучечка-дворняжка і у неї були щенята схожі на мене. Коли ж ми стали допитуватись у нього, де ж вони, ті щенята, він спочатку сказав, що подохли, а люди сказали, що у нього ніколи не було ніякого собаки.

Справа з пошуками набирала безнадійного характеру.

Одного разу я прогулювався з господарем. Як правило він перед обідом мав звичку заходити до крамниці «Овочі-фрукти» зовсім не для того, щоб дістати кіло картоплі чи моркви. Цього товару там давно не бувало. А для виконання фінансово-торговельного плану ця порожня овочева крамниця дуже жваво продавала розливне вино. При чому для всіх трудящих — і без жадних обмежень. Пий, скільки влізе.

Того разу, певне, компанія зустрілася дружна, бо довгенько господар мій не виходив, а коли нарешті з'явився на дверях, був у товаристві незнайомого мені чоловіка, який відразу з порога кинувся до мене як до рідного:

— О! Це ж він і є! Здоров, приятелю!

І намагався мене обняти. Мені це не дуже сподобалось, і я відсторонився від нього, навіть загарчав.

— Який же ти непривітний! — образився він. — Ай-ай-ай! А миж з тобою, можна сказати, родичі.

Я огризнувся: чи ти бач, ще й з родичанням лізе!

— Не віриш? — по-п'яницьки настирливо чіплявся той «родич».
— Не хочеш признатися? В такому разі, ходімо! Ходімо до мене, і я покажу тобі твого сина! Он і твій хазяїн цікавиться.

Я глянув на нього, — чи не бреше? Надто впевнено твердить. Може, й правда... Господар подивився на мене і сказав:

— Сьогодні Барзум не має настрою. Давайте домовимося зустрітися завтра. На цьому ж місці. Треба відповідно себе підготувати до цього знаменного моменту. Ви приведете свого, я свого, хай познайомляться. Дуже будемо раді, якщо справді то його син.

— А навіщо мені вас обманювати? Точно кажу, що ваш пес, як його звать. — Барзум — батько мого Грома. Ручуся головою, сам був свідком...

Я почав дещо пригадувати, але сумнівався, щоб при тому були якісь свідки. Навпаки, все обійшлося швидко й благополучно, без стбронніх осіб. Тож прислухаючись до розповіді, я чимдалі все більше схилився до думки, що ця версія мала в собі переконливі деталі.

— Запевняю вас, завтра ви побачите сина цього, — не побоюся сказати, — героя! — говорив той. — Він справжній герой, ваш пес. Хто б інший міг насмілитися на таке? Послухайте... Он будинок зліва, палісадник, — на другому поверсі там жила боксерка, породиста, ще молода. На прогулянку водила її старенька бабуся, іншим не було часу. Поки обстановка була спокійна, собака справно слухала бабусю. Тільки но гукне: «Тальма! Сюди!» — відразу бігла, дуже дисциплінована була. А прийшов час собачих весінь, бабуся критичний момент і проморгала, пустила з повідка Тальму, а її вмить і слід пропав. Гукала, бігала, бідолашна бабуся, — я поблизу випадково був, теж гукав, шукав, — без результату. Кажу, без результату для бабусі, а для Тальми той вечір не пройшов марно. Я бачив її в сусідньому палісаднику. Вона була не сама, тут же був і ваш герой. Поки бабуся бігала та гукала, все було закінчено... А чому я кажу, що ваш Барзум — герой? Така відвага! Ви ж тільки уявіть: він і боксерка! Зате скажу вам, — потомство чудове вийшло. Одне щеня я взяв. Подивіться на мого Грома. І тоді скажете, герой чи не герой ваш Барзум?!

Суть справи у мене не викликала заперечень. Серед численних пригод у моєму житті пригадалася і ця. І той палісадник, і вона... Але щоб я свідомо йшов на якесь геройство, цього не можу сказати. Взагалі сучки з породи боксерів ніколи у мене не викликали поваги і тим паче довір'я. У них завжди злий вираз морди, вони агресивні, фізично дужчі за мене, тому я розсудливо волів якнайменше зв'язуватися з ними. Але в той момент... Ви розумієте, про яку розсудливість могла йти мова? Ніч темна, хоч в око стрель, — хіба станеш у такій ситуації роздивлятися, хто там чи якого роду та звідки вона, — адже всі собаки у таку ніч однакові!

По-видному хтозна чи зважився б на це. А він каже — герой...
«Але хай, погодився, приводить того сучого сина. Подивимось, що то за грім...»

Наступного дня в умовлений час ми пішли до овочево-винної крамниці. Я вже здалеку помітив, що той знайомий чекав нас із своїм Громом. Пес сидів біля свого хазяїна, і весь вигляд його свідчив про глибоке розуміння всієї важливості моменту: син знаходить батька! Грім велично тримав голову і пильно стежив за нашим наближенням. Наче впізнавши мене, він поштиво підвівся, а я належним способом дав йому знати, що йду до нього з найкращими намірами.

Відразу скажу, що він мені сподобався. Наші обрубані хвости, як прапорці, сигналізували обопільну приязнь і зацікавленість. Хазяїн пустив його з повідка. Грім на перших же кроках виявив свій характер. Не зважаючи на молодість, не кинувся до мене, як дурний пес, а статечно наблизився майже впритул, придивився, пригнувся до моєї морди, обійшов повільним кроком, обнюхав з усіх боків і знову привітно глянув мені в очі. Я, старий і поважний пес, стояв непорушно, лише стежив за ним. І вже те, що він так докладно обдивився мене з усіх боків, дало певність, що він визнав мене за свого батька. А коли й я виконав елементарну процедуру обнюхування Грома, у мене не було сумнівів, що ми близькі родичі.

Наші хазяї уважно оглядали нас, порівнюючи морди, міряючи вуха.

— На зріст ваш трохи вищий за батька, — зауважив мій.

— В нашу добу акселерації нічого в цьому дивного нема, — пояснював той. — Діти, як правило, переростають батьків.

— Пререважно тільки фізично...

— Теж така доба...

— А мордою все таки не вийшов на спанієля...

— Матір перемогла батька.

— Шерсть нічого собі, більш спанієліста, ніж боксерська.

— На жаль, свою чудову манишку, як не старався, не зміг передати синові. Тільки цятками снігу розсипалася по спині Грома.

— І шпор на лапах нема.

— Зате очі точно як у Барзума!

Очей своїх я не бачив, ніколи до них не придивлявся, однак, очі Грома мені сподобались. А коли уважніше до них приглядився, побачив і розумну зосередженість і безперечну красномовність. Він часто дивився на мене, чекаючи, що я йому розумного скажу. На кожен мій жест він відповідав точною реакцією, доводячи, що цілком ясно розуміє мене.

Хазяї наші, згадавши, для чого, крім усього іншого, вони сюди прийшли, лишили нас на вулиці, а самі поспішили до овочевої крамнички, де того дня, замість давно очікуваних овочів та фруктів, знову завезли чудове вино.

У такому разі я запропонував Громові самим прогулятися і зробив рух, щоб перебігти вулицю. Я навіть перебіг її, оглянувся, але дисциплінований пес не піддався на провокацію і не пішов за мною. Спочатку ніби намірився перебігти вулицю, але край панелі зупинився, постояв, потім одвернувся від мене і попрямував у бік крамниці. Кроків за п'ять від дверей сів проти них і став чекати свого хазяїна. Ну звідки в нього така відповідальність за свого господаря? Звичайно, від мене.

Мені соромно зробилося, що я здуру перебіг вулицю і що мій син так розцінив мою провокаційну поведінку. А з другого боку, цим самим він ще значніш виріс у моїх очах розсудливістю і вихованістю.

Цього разу ми недовго чекали своїх хазяїв. Вони теж виявили дисциплінованість: випили, мабуть, не більш, як по одному кухлю вина. Побачивши нас обох сидячих в один ряд перед дверима, вони прийшли в таке захоплення, так уже стали розхвалювати нас, що я був переконаний, що зараз почастують нас чимнебудь смачним. Наївний!.. І не подумали! А чи важко було їм почастувати хоча б тими дешевими цукерками, якими закушували вино?

От вам іще один доказ невдячності людської породи!

Коли ми вчотирьох проходили повз кіоск «Союздруку», мій господар купив газету і дав мені її нести. Грім подивився на мене і злегка гавкнув. Господар сказав:

— Купить і йому. Яку він читає?

— Він ще не грамотний політично, — сказав хазяїн Грома.

— Привчайте.

— Не хоче.

— Барзум теж отстаннім часом перестав читати газети, — розбазікався мій хазяїн, — Каже, це просто собача маячня...

Я смикнув його за холошу, попереду поклавши на землю газету, — мовляв, не дуже базікай. Господар почав виправдуватися:

— Я це кажу не про всі газети... Наприклад, багатьом собакам подобається спортивна. Купить її своєму.

Грім на підтвердження ще раз гавкнув, і той громадянин купив йому спортивну газету. Якраз у ній була інформація про обласну виставку собак.

Удвох з Громом ішли ми попереду своїх хазяїв з газетами в зубах, а перехожі кидали нам компліменти. Грім ніс газету обережно, мов дорогоцінну річ, і, як слухняний учень, весь час поглядав на мене, щоб не зробити бува, чогось не так, як треба.

Однак усе було гаразд, все робилося справно, на відмінно.

Таким він мені здібним, розумним, вихованим і культурним здався в той день, що я прийшов до висновку:

«Маючи такого нащадка, можна спокійно вмирати...»

Боже ж мій! Я ж не уявляв, до чого воно йдеться і що нас чекає!..

Дош припустив з новою силою. Коли вже скінчиться ця неспокійна ніч?!

О! Біля під'їзду зупинилась якась машина. Що? Привезли назад старенького? Не встиг я вибігти на балкон, чую, вже йдуть по сходах. Здається, троє. Впевнено, досить швидко йдуть...

Різкий дзвоник підхопив мене на ноги. Хто це до нас в таку пору? Що їм потрібно?

Повз мене квапливо пройшла бабуся і, чомусь не питаючи, відчинила двері. Через поріг переступило троє. Одного я впізнав, то був наш двірник. Але хто ж ці? Один з них не зовсім чемно відіпхнув зічену бабуся і, мов у себе дома, пройшов до кабінету господаря, запитавши: — А де хазяїн? — Бабуся зрозуміла, ойкнула, заметушилась, а я весь виструнчився, відчуючи страшну і невідворотну небезпеку.

У цю мить до коридору ввійшов розгублений, розхристаний господар, а за ним перелякана дружина, нервово кутаючись у халатик.

Я ще нічого не міг зрозуміти. Що за люди? Що їм потрібно? Злодії? Кинутись на них? Господар не подає належної команди...

На дверях, мов вартовий, стояв кремезний дядько. Немов блискавка прошила мою свідомість: така різюча подібність до того кругломордого гицля, який накрив мене чорним мішком! Не може бути! Мого хазяїна? За що? На якій підставі?

Той, що вже був у кабінеті, запитав у господаря, чи дійсно він той, хто йому потрібен? Господар назвав себе і зауважив: «Ви ж знаєте, куди прийшли». На це той відповів, що ордер дійсно виписаний саме на цю адресу і на прізвище господаря. І подав невеличкий папірець. Господар прочитав його й сказав: «Я у вашому розпорядженні».

Весь час я тримався біля господаря, але той нахаба наказав:

— Собаку приберіть звідси.

— Не бійтесь, він не вкусить. — злегка посміхнувся господар, хоча ладен був розірвати на шматки непроханого гостя.

А той зухвалим тоном сказав:

— Він не причетний до вашої справи.

— А це хтозна, ми ж ним одностудці, — знайшов час іронізувати мій господар, який майже заспокоївся. — Тим паче він уже сидів у душоубці. Може бути свідком...

— Понятим як свідком обшуку у нас є офіційна особа, — сказав той. — Представник вашого домоуправління, ваш двірник.

Господар погладив мене і сказав:

— Иди, Барзуме. Я тобі потім усе розкажу.

Всі зайшли до кабінету, в коридорі лишилися ми втрьох, — господиня, бабуся і я. Господиня хотіла зайти до кабінету, але їй її не пустили. Вона, наче паралізована, стояла перед дверима, потім нестямно почала ходити з однієї кімнати до другої, ніби щось шукаючи у себе під ногами. Я спробував її розрадити в такому стані, але вона на мене не звертала ніякої уваги. А бабуся, тихо ойкаючи, сховалася в кухні.

Крізь нещільно зачинені двері мені було видно, що вони витворяли в кабінеті. Буквально все в одну мить було перевернуте догори ногами. Справді, прийшли кваліфіковані майстри погрому. Один з них висовував шухляди письмового стола, вигортав на підлогу, присівши навпочіпки, перебирав кожен папірець, дещо відкладав набік, а тим часом другий, той мордатий, знімав книжки з полиць, перетрушував кожну, обстукував стіни, перевертав крісла,

заглядав під канапу, повзав по підлозі, як гадина. Все робилося вправно, звично, професійно і, крім того, поспішно, наче вони боялися, що не закінчать своє чорне діло до світанку.

Тяжкі думки вкрай замучили мене. Я не міг влезати на одному місці і не знав, куди подітись, тикався в усі кутки. Що вдіяти? Чим допомогти? Я мушу рятувати його! Він же не кинув мене в біді...

— Все, все, все... — машинально повторювала господиня. — Нічого не pomoже, заберуть, візьмуть...

«За віщо? Що він таке заподіяв? Який же він злочинець? Я ж його знаю, можу поручитися...»

— Знайдуть за що. Вигадають, що забажають, — в розпачі твердила господиня.

«Це страшно, — подумав я, — Цілковита безправність при повній беззаконності... Не треба мати найменшої провини, щоб тобі пришили найтяжчі злочини! У тих теж напевне є плян. Як у того гицля з фабрики імени Дзержинського, перейменованої на «Прогрес».

— Пришиють, пришиють, — твердила нещасна дружина. — Він не вмів тримати язика за зубами. От тобі й готова стаття: дисидент, інакодумець.

— Та помовч ти! — штовхнув я її, а сам також подумав, як справді легковажно висловлювався мій господар: іронізував з харчових труднощів у той час, коли всі газети писали про нечувані успіхи в сільському господарстві. А які репліки кидав у домі академіка Белобабі з приводу двомовного папуги? А скільки криється небезпечно підозрілого в його симпатіях до собак? Чому це людину найбільше може ошасливити собака, а не керівна партія, яка весь час говорить про зростання добробуту трудящих? Вже одних цих фактів цілком достатньо, щоб... А не дай Боже, натраплять у шухлядах письмового столу відомі мені чернетки, з яких неважко здогадатися, на кого скалить зуби автор, куди наvertsає читача, на що натякає своїми римами: держава — іржава, порада — зрада, край — карай, давай — вставай, помпи — бомби? Одверта протидержавна діяльність, пасквіль, собача змова, шпигунство й терор.

Гадки замучили мене так, що я й не помітив, як трус у кабінеті був закінчений. Перейшли до вітальні, тут оглянули шафи, полицки, зазирали до спальні, де передбачлива господиня тримала в руках валізу з речами для чоловіка. Старший з погромщиків узяв її у неї, перетрусив, подивився, що в ній, і поблажливо посміхнувся:

— Навіщо так турбуєтесь? Ваш чоловік швидко повернеться додому. Якщо захоче...

— Невідомо, — сказала господиня і почала допомагати вдягатися чоловікові: — Обов'язково піддінь вовняний светер, до зими йдеться...

Прийшла хвилинка прощання. Господар обняв дружину, якусь хвилину постояли непорушно, а потім він сказав:

— Так, так, не треба плакати. Ти мужня. І все буде добре. Треба вірити. Тримайся. Я теж буду...

А сам не стримався, провів рукою по очах. Попрошався з бабусею, яка весь час схлипувала і хрестилася. Потім повів очима навкруг, наче бажаючи переконатися, що все лишає на своєму місці, і на останку бадьористо побажав:

— Ну, ви ж тут...

І не доказав. А що ж ми тепер тут? Як ми далі можемо жити без нього?

— Пішли! Ведіть! — рішуче стипив до дверей.

— Стривай! — не витримала дружина. — Іди до мене. Я хочу сказати щось дуже важливе.

Він підійшов до неї, вона міцно його обняла, притисла і швидко-швидко зашепотіла до нього. Марно ті намагалися почути, які секрети вона йому говорила. А я все зрозумів, що вона йому сказала, бо він посміхнувся так, ніби це тільки сон, який нам приснився серед довгої темної ночі...

Ох, коли б же це було так насправді!

Я вже подумав було, що він про мене й забув. Як може бути! Мій добрий господар і друг нахилився до мене і сказав:

— Барзя! Не журись! Ми ще з тобою пополюємо!

Від зворушення я кинувся, мало не на шию йому підстрибнув, а він обняв мене, ніжно потримав, потім відніс до мого килимка, присів біля мене і почав говорити такі слова, які тільки ми вдвох розуміли. Він гладив і все говорив і говорив, аж отой старший з портфелем глузливо зауважив:

— У вас, видно, і з собакою секрети?

— Так, у мене з ним особливі теми для розмов, — з гідністю відповів господар, а я подумки додав:

— Звичайно, не вашого розуму.

— Дуже цікаво, — наче зрозумів той мене. — Значить розум людини, по-вашому, нижчий за собачий?

— Запевняю вас, дуже часто, — підтримав мене мій господар.

— То, може, в такому разі, — в'їдливо зауважив той і поплескав по портфелю, — давайте запишемо ці слова в протокол?

Ще б одна секунда, і я б кинувся на того зухвальця, так він мене роздратував, але мене стримав господар. Я лише встиг грізно, як тільки міг, загарчати.

Той сахнувся від мене убік (нахаби завжди бояться, якщо на них гаркнути), прикрився портфелем і дрібно захіхікав:

— О! То ви маєте доброго захисника!

— О! Це я добре знаю! Він за мене і в вогонь і в воду!

Двері гучно зачинилися за нашим господарем. А ми втръох лишилися у порожньому коридорі, відчуваючи, що на нас упала стеля...

Здається цілу вічність стояли ми в нестямі, пригопомшено дивлячись на зачинені двері, і думали: а може, дійсно це лише сон, двері зараз відчиняться, — і на порозі ми побачимо усміхненого господаря, який скаже:

— А от я! Знав, що ви мене чекаєте!

Але двері стояли німі, і лише кроки господаря по сходах довго ще лунали в мої вухах.

Однак, чого ж ми стоїмо? Миттю на балкон!

Я ще встиг побачити червоні вогники машини, які поволі розпливалися в нічному мороці.

Від пекельного розпачу я аж завив.

Яка ж довга, безпросвітно довга ніч!

1967-81
Харків—Нью-Йорк

ЕСТЕТИКА МИКОЛИ ЄВШАНА

Галина Мухина

Літературно-естетична програма Миколи Євшана, одного з найцікавіших експонентів українського модернізму початку двадцятого століття, ніколи не була предметом ґрунтовнішого дослідження. У коротких і побіжних оглядах майже всі критики приходили до висновку, що Євшан був апологетом теорії «мистецтво для мистецтва». Міт цей виник у висліді того, що коли Євшан разом з іншими критиками «Української хати» — Сріблянським і Товкачевським — вперше виступив як літературний критик, в українській критичній думці ще неподільно панувала народницька ідеологія: крайній утилітаризм, патріотичні настрої, наївна фетишизація всього «рідненького», провінціалізм, етнографізм, козакофільська романтика.

Естетичні цінності народники послідовно зневажали, а гасло «мистецтво для мистецтва» вважали пустодзвонною фразою, що робила з поезії «панську примху». Вони виходили з позицій, що «„штуки для штуки" не було, нема і не може бути... Поезія мусить бути одним з чинників поступу загально-народного»¹.

Єдиним естетичним кодексом було для них життя: «Що воно зв'яже, те й буде зв'язане, а що розв'яже — те й буде розв'язане».²

Вважалося, що літературний твір мусить «бути докладним і живим відбитком... життя народного», а літературі взагалі ставилося єдине завдання: «служити народів». Естетичні правила, твердили авторитетні книжки, «поставали і зезали... для нас вони пропали і стали пустою формою». В світлі таких міркувань робилося висновок, що твір мав бути тенденційним і не мав підлягати «чистим і високим законам естетики»³.

Не дивно, отже, що в розумінні народників ранні українські модерністи, у тому числі й Євшан, були «типовими» естетамі, «... що все на світі міряли міркою самої краси... Самій красі вони вклонялися, перед нею били поклони з таким завзяттям, що розбивали собі лоби... тобто ставили красу на такий недосяжний

1. Павло Грабовський, Твори в двох томах, т. 2, Київ, «Дніпро», 1964, стор. 217.

2. Іван Франко, Література, її завдання і найважливіші ціхи, «Твори в двадцяти томах», т. 16, Київ, Державне видавництво художньої літератури, 1955, стор. 13.

3. Там таки, стор. 11, 13.

п'єдестал, де вона переставала бути однією з невідлучних потреб людини, а робилася абсолютом, єдиним кумиром, що сам для себе існує й задля себе вимагає повного знищення всіх інших потреб людських».⁴

Найменші прояви літературного новаторства народники ототожнювали з декадентством, з гаслом «мистецтво для мистецтва», а тих, хто наважувався відступати від народницьких ідеалів, називали «міщанськими обивателями», «безглуздими декадентами», що «розбивали лоби перед якимись мізерними ідолятами».⁵

Культ «чистого мистецтва» приписували Євшанові також деякі критики 1920-их років, вбачаючи в усьому, що не вкладалося в рамки соціологічної аналізи, «буржуазні» тенденції до «чистого мистецтва». Так, А. Ковалівський твердив, що Євшан був апологетом «„мистецтва для мистецтва“», що й відмежувало його від реального життя». А. Шамрай доводив, що Євшан «борсався в лабетах чистого естетизму без найменшого намагання вияснювати формальні прикмети літературного твору». На думку Ф. Якубовського, неоклясичний напрям в українській літературі починався саме від спроб поширити те, що вже накреслювалося в першій декаді двадцятого століття, «в хаосі думок... мистецької програми української буржуазії — Миколи Євшана».

У галицьких публікаціях ім'я Євшана зустрічається рідко. На ширшу аналізу спромігся лише Олесь Бабій, який виходив з погляду, що Євшан застосовував соціологічні методи М. Гійо, автора книги «Проблеми сучасної естетики». Гійо знаходив тісний зв'язок між суспільством і мистецтвом та вважав, що естетичний підхід до мистецтва може йти поряд з соціологією. З Бабієм можна було б частково погодитися, якби не факт, що дискутована праця Гійо в Щуратовому перекладі на українську мову появилася тільки що в 1913 році, коли Євшан наближався вже до кінця своєї критичної діяльності. Зі слів самого Євшана можна судити, що з працею Гійо, до появи її українською мовою, він не був ознайомлений. Рецензуючи Щуратів переклад, він писав: «Якби ми були взяли до таких перекладів двадцять літ назад, були би сьогодні, може, й оригінальніші праці на тім полі».⁶ Хоч не з усіма думками Гійо критик погоджувався, однак уважав, що дотична книга могла б була стати орієнтиром у тогочасному лябіринті літературних шукань.

Євшанова літературно-критична спадщина складається зі

4. Сергій Єфремов. Історія українського письменства, т. 2, Київ—Львів, 1919, стор. 264.

5. Сергій Єфремов. З нашого життя. «Рада», Київ, 1910, ч. 223.

6. Микола Євшан, Проблеми сучасної естетики. З французької мови переклав В. Щурат. Львів, 1913, «Українська хата», 1913, стор. 510.

збірки критичних статей «Під прапором мистецтва» (1910), критичної студії «Тарас Шевченко» (1911), полемічного нарису «Куди ми прийшли» (1912) та низки статей, друкованих протягом п'яти років (1914—19) в «Українській хаті» та «Літературно-науковому віснику». На еміграції ця спадщина пішла майже в тотальне забуття. У 1940-их роках появилися лише дві невеличкі статті: одна Ігоря Костецького, друга Павла Петренка. Костецький добачав великі Євшанові заслуги вже в тому, що в тих літературних обставинах він мав відвагу виступити з гаслом: «Хай мистецтво буде мистецтвом, а краса красою — і нічим більше».⁷ Петренко вважав, що Євшанові літературні погляди були ідейними й глибоко національними, а його естетична програма була тотожною програмі Лесі Українки та Михайла Коцюбинського.

Побіжні згадки про Євшана, негативного характеру, зустрічаються в сучасних радянських літературознавчих публікаціях, де він характеризується як апостол «мистецтва для мистецтва», крайній індивідуаліст, декадент тощо.

Завдання цієї статті — спроба захитати міт про Євшана як апологета «чистого мистецтва» та зформулювати приблизну ієрархію його літературно-естетичної програми, яку він, як передовий критик, пропонував українським модерністам.

Український модернізм початку двадцятого століття був суцільно опанований філософією Ніцше, не зважаючи на те, що західноєвропейська філософська думка того часу розглядала його більше як поета, ніж філософа, вважала його хаотичним, сповненим протилежностей, без будь-якої філософської системи. Євшан, однак, тільки цього філософа називав своїм «великим учителем». А Ніцше, як відомо, хоч і ставив наголос на естетиці, проте оранжерійного мистецтва чи гасла «мистецтва для мистецтва» ніколи не пропагував. Тому й Євшан не міг його пропагувати. Якби в нашого критика й були подібні тенденції, то вплив Ніцше «мусів би сам собою розводнювати есенцію „мистецтво для мистецтва”, есенцію чистої й абсолютної поезії»⁸, як влучно каже Богдан Рубчак не стосовно Євшана, а з приводу парадоксу «Ніцше — символізм».

Мистецтво в Євшановій естетиці — це святість і божественність, доцільно спрямовані на вдосконалення людства та утвердження його високих ідеалів. Мистецтво, найвищим ідеалом якого є тільки мистецтво, на думку Євшана, «це позерство неталановитих поетів, здатних на оспівування лише своїх внутрішніх настроїв,

7. Ігор Костецький, З приводу 25-річниці смерті Миколи Євшана, «Хорс», 1, 1946, стор. 159.

8. Богдан Рубчак, Пробний лет. Вступна стаття до «Остап Луцький — молодомузець», Нью-Йорк, «Слово», 1969, стор. 19.

поетів, які стають у позу достойних жерців мистецтва... віршуючи про надлюдські страждання сучасного мистця».⁹

Бувши переконаним послідовником Ніцше, Євшан часто проповідував діаметрально протилежні погляди його філософії. Це, можливо, й була одна з причин, чому він не зміг створити стрункої системи естетичних понять. Однак у випадку «чистого мистецтва» він був суворо послідовний, гостро атакуючи всіх, хто в ім'я форми занедбував правду та ідейність у мистецтві, і хвалив тих, хто, за його словами, «для ширости жертвував формою, занедбував зовнішній вигляд... бо правда та щирість — для поета є життя немов культ».¹⁰

Увагу модерністів до стилістичної краси Євшан називає «манерою, а кожна манера псує артистичний смак, присвоює собі завеликі права». Різьблені, досконалі форми вірші, в розумінні Євшана, «перестають бути голосом людини, не мають у собі життя». Стилістичну красу він інкорпорує в свою естетичну систему, але тільки тоді, коли ця краса виростає з реального ґрунту та ставить собі за кінцеву мету високе мистецтво, що мало б стати для людини певною нормою і критерієм її поведінки.

Щоб засудити пориви до «чистого мистецтва», він звертався навіть до критичних статей Івана Франка, з оцінкою якого стосовно інших аспектів естетичної програми рішуче не погоджувався. Цитуючи відому Франкову статтю, що остаточно довела до руйни «Молоду музу», за її прагнення до «чистої краси», Євшан солідаризувався з твердженнями Франка, що за змаганнями до формальної досконалости та віртуозности «сам чоловік, сама індивідуальність зникають... Биття серця і пульсування крові в творчості немає; артист складає до купи тільки грані слова, фрази, але сам він стоїть коло них холодний, як крига, пасивний».¹¹

Теорія «мистецтво для мистецтва», в Євшановій інтерпретації, це всього лише «глупа формалістична манера». Справжня, жива поезія, «не покликана служити живому естетизмові самому собі», — поезія, насамперед, є «одним із засобів боротьби... в обороні всього, що святе чоловікові, вона є громадською силою».¹² Отже, Євшанове тлумачення теорії «чистого мистецтва» суттєво збігається з засадами, усталеними традиційною українською критикою.

Погляди нашого критика на мистецтво та його завдання творять нерозривну єдність з естетичною системою Ніцше, який

9. Микола Євшан, На літературні теми, «Українська хата», 1910, стор. 118.

10. Микола Євшан, Дещо про українське мистецтво в Галичині за 1908 рік, «Українська хата», 1909, стор. 84.

11. Микола Євшан, На літературні теми, «Українська хата», 1910, стор. 120.

12. Микола Євшан, Fiat Ars...!, «Українська хата», 1913, стор. 611.

бачив світ як безконечну гру двох протилежних елементів: аполлонівського та діонісійського. Світ, за Ніцше, це діонісійська самотворчість і саморуїна, патос і гін до вдосконалення; жадоба жити всупереч всім болям і мукам, всупереч незрозумілому хаосові самого життя; жити — значить по-діонісійському насолоджуватися своєю силою та енергією. Отже центральна вісь усього ніцшеанського світогляду — це діонісійська життєва екстаза та ідея надлюдини. Етика його — ідеал людини ренесансу: вольової, пожадливої влади, спраглої краси та інтелектуального росту.

Євшан особливо захоплювався діонісійською концепцією, тому й вимагав від мистецтва, щоб воно було втіленням високих принципів, утверджувало ідеали зверхлюдсько-досконалого, що може проявлятися тільки в прекрасному творчому світі сновидінь, і в такому дусі виховувало суспільство.

Найціннішим для Євшана в естетиці Яцкова, наприклад, крім уміння відкривати рани суспільства та розуміння всіх вібрацій людської душі, — це письменникова здібність творити ланку між земним і містичним, «тим, що доступне зовнішнім чуттям, і тим, що бачать очі тільки творця: від людини-звіра веде він у такий світ, де царство нове». У висотах, у країні орлів народжується поетова сила морально-естетичного впливу на суспільство «з єдиною метою — щоб воно ставало ідеальнішим».

«Тиха пристань» і «тиха поезія» в Євшана чергуються на означення одного й того ж явища: вміння відмежувати себе «від життєвої торговиці», як він каже, «і творити в собі образ вищої людини, вільної людини». Ця концепція в Євшановій естетичній структурі настільки переплутана з моментом відповідальності мистця перед своїм національно-громадським сумлінням, що важко з певністю встановити мірило його класифікації. Поезію Петра Карманського, наприклад, він засуджує за відчуженість від життя, за те, що поет «ховається в свою індивідуальність... заглиблюється в свою душу» й за те, що не оспівує «зеленого барвінку й волошок, а самі пасіфльори, іриси, туї, кипариси». Це й дає Євшанові привід твердити, що Карманський чужий українській поезії, бо «далекий від ґрунту народного».

В ієрархії Євшанових естетичних цінностей втілення принципів індивідуальності — це вершок, «ідеал королівства душі», але тільки тоді, коли ці принципи служать найвищій кінцевій меті: боротьбі за свободу індивідуума й народу. Так, критик називає Пачовського «ясно-гордим духом», а його творчість ставить на п'єдесталі тільки за те і тільки тоді, коли його твір «промовляє до всього народу та піснями своїми будить самосвідомість національну». Критик цінує лише ті твори Пачовського, в яких яскраво відбитий ідеал *героїчної* історії України; де оспівані *величні* індивідуальності козаччини, де проголошений *динамічний* націоналізм. Однак лірика Пачовського

вже зовсім не вкладається в схему Євшанової естетики, бо в ліриці Пачовський починає, мовляв, легковажити змістом на користь «гарних слів» і таким чином доводить свою душу «до висихання... і пульс творчості перестає бити». І все це, запевняє критик, через «згубні впливи» Вайнінґера та Стріндберґа.

Явно суперечливі погляди стосовно естетично-індивідуальних і громадсько-естетичних завдань українського поета відбиті в Євшановій оцінці творчості Івана Франка. На думку критика, імпульс до творчості давала Франкові «гниль українського життя... почуття національної нечести». Йдучи за своїми імпульсами, поет хотів протиставити «ганьбі нашого життя... щось гарне і свобідне... життєвість краси та ідеалу».

Логічно виходило б, що Франко у своїй творчості застосував той самий громадсько-естетичний настрій, що й Пачовський у своїй прозі, й мірило літературно-критичної оцінки повинно було б бути однаковим для обох. Однак Євшан відносить громадський патос Франка до віджилого романтизму й ставить питання: «А наслідки тої романтики для самого поета, для його індивідуальності? А його власне інтимне життя? А потреби його власної душі?» І відповідає: «Над творчістю Франка тяжів страшний фаталізм епохи», в якому людина «забувала сама себе!» Критик докоряє поетові за його постійні намагання переборювати в собі «свій внутрішній голос, свою молитву», і звідсіля виводить «початок великого гріха поетового, гріха супроти самого себе і тому найбільшого». Звинувачуючи Франка в антиіндивідуалізмі, в боротьбі з своїм суб'єктивним світом, у систематичному проклинанні естетизму, що був невід'ємною частиною його душі й куди несвідомо тяготіла його творчість, Євшан пише:

«Несвідомо Франко бажав виявити власну *творчу індивідуальність* з її фактичною основою... І за той гріх, за те самобичування і понижування самого себе, доля присудила кару поетові: убиваючи живий зміст пісень у своїх грудях, він мусив плодити їх хворими, скаліченими... поет дійшов до *страшного трагічного* роздвоєння».¹³

Франкову творчість, проймаючи високою громадською мораллю, критик уважав нещирою тому, що вона, хоч і була виповнена життєвою правдою, однак їй бракувало поетичної правди та поетового внутрішнього голосу.

Вносячи Франкові дидактичний вирок за антиіндивідуалізм, а Пачовському та всім іншим модерністам за індивідуалізм, за суб'єктивну поезію — за поезію в ім'я поезії або казку в ім'я казки, —

13. Микола Євшан, Поетична творчість Івана Франка, стор. 461-462.

критик одноразово вводить в структуру свого естетизму ніцшеанську концепцію мистецтва як «брехні», як вигадки, характеристичної світосприйманню кожної розвиненої людини, а тим більше людини творчої. Від цього Євшанове становище стосовно «поетичної правди» стає вже зовсім незрозумілим. Тепер він каже, що мистецтво — це казка, плід фантазії, «але нам треба такої казки, щоб увільнитися бодай на хвилину від страхіття життя, від страшної його правди та зневіри!» Тепер він погоджується, що сила «поетової правди» народжується лише в прекрасному світі сновидінь, і тільки до цієї правди поет повинен прислухатися і розуміти її.

Виступаючи проти критичної програми реалізму Добролюбова та його послідовників за те, що зі слів «дійсність» і «жива правда» вони зробили собі «кумир», Євшан ще більше поглиблює суперечливість своїх поглядів. Він каже: хіба ж дійсною і живою правдою не можна назвати світ фантазії і всіх найтонших хвилювань душі людини?.. Хіба дійсними не є всі наші почування, пориви, пристрасті, любов до краси?

На одному етапі своїх мінливих філософських міркувань Ніцше оголошував закономірності зовнішнього світу ілюзіями, а на місце інтуїції та інстинктів ставив розум і стихійну силу волі, вважаючи ці прикмети за критерій геніяльності, святости, вічності, надлюдськості. Цей ніцшеанський феноменальний образ «надлюдини», що мав би служити високим ідеалам людства, Євшан також увів у ієрархію своєї естетичної програми. Справжнім мистцем критик хоче бачити людину, «визволену від галасу *переходових* кличів літературних, життя суспільного й політичного», людину, яка може «віднайти себе та свою ціль і, не втікаючи до естетичного формалізму, ввійти в *країну тривалої краси і правди*. Дійти до цього — значить дійти до зміцнення в собі „вищого чоловіка“, дати своїй творчості вищу естетичну силу».

Програмовий образ «надлюдини» Євшан найвиразніше бачить у героях Ольги Кобилянської, в душах яких «ніщо не може погасити... того блиску, тих змагань до самовдосконалення, до *вищої людини*, щоб скорше прийшло полудне людства». Якщо мистець слова позбавлений таких перспектив, якщо в психіці його та його героїв немає того центрального пункту, що об'єднував би в собі суцільну людину, то, не зважаючи на поетову «ґрацію, ніжність, чарівну поетичність», він не може бути справжнім мистцем, бо тотальна людина в ньому не розвинулася.

Ідеальний стан «надлюдини», за рецептом Ніцше-Євшана, досягається шляхом самозречення, доведенням своїх пристрастей і своєї стихійної волі до пуанти. Характеристичні риси самозречення, за тим таки рецептом, — це плекання в собі «нових органів, здібних сприймати вищу правду в житті, вищий ідеал... поборюван-

ня диких елементів у своїй природі... розпалювання з квіток душі вічно жевріючого вогню».¹⁴

Ніцше, а за ним і Євшан, розуміючи утопічність своєї естетичної концепції контрасту між реально існуючим образом людини та образом виміряно-ідеальним, розвивають на основі цього контрасту теорію «трагічної краси душі» в поривах до ідеалу. Євшан так формулює цей стан: «Це мрії, без яких людина не може жити, це мрії, за які людина приймає смерть мученика, мрії, які підносять нас понад звичайний рівень життя, в ім'я яких ми й стремимось до повного визволення».¹⁵ Трагізм, за Євшаном, полягає ще й у тому, що ідеальний образ може залишатися кришталю-чистом тільки тоді, коли він у своїй абстрактній формі ізольований від зовнішнього світу. Але трагедія в тому, каже критик, що в своєму ідеальному світі людина засуджена на повну самотність, «самотність навіть тоді, коли юрба признає її пророчий дар... Віддана своїм лише втіхам нікчемним і за себе тільки пам'ятаючи, юрба ніколи не зрозуміє чуттям творців великої туги, вона не зрозуміє їхньої жертви для неї, за яку мистці віддають найкращі свої мрії й найдорожчі самоцвіти своєї душі».¹⁶

І тут зарисовується чи не найбільший парадокс Євшанової естетичної програми: «поет і юрба». Проголошуючи поезію як громадсько-виховну силу, він одноразово формулює принцип, що справжня поезія, справжній літературний твір пишеться тільки для езотеричного кола читачів. Маса, а за визначенням критика, «юрба», не прозріє ніколи, бо маса — «це раби могучого Молоха-землі... душі сліпі, які ніколи не зазнають світла... це тільки люди ще з *першої руки природи*. Вони не знають про той інший світ, в якому купаються люди вищі духом».¹⁷ І найбільше лихо, найбільший Франків гріх Євшан бачить саме в тому, що поет, заглушивши свої божественно-естетичні пориви, писав для масового читача, для «ідіотів, сонної отари і моральної голоти!».

Базуючи своє твердження на соціологічній теорії про те, що народ як форма щільно злютованої національної єдності з розвитком цивілізації перестає існувати, а замість народу появляється «публіка», а «поет і публіка — це дві ворожі собі сили», Євшан виступає з такими моральними напученнями:

«Коли тебе дійсно спонукав демон поезії, коли дійсно мусиш говорити те, що тобі Бог на душу поклав, то не йди з тим поміж публіку. Нехай зворушуються серця читачів, але хіба ти для їхнього

14. Микола Євшан, Леся Українка, «Українська хата», 1910, стор. 377.

15. Там таки, стор. 378.

16. Микола Євшан, Леся Українка, стор. 376.

17. Микола Євшан, Ольга Кобилянська, «Під прапором мистецтва», стор.

зворушення пишеш? Нехай втішається публіка — але ти не пишеш для її втіхи. Ти твориш, бо мусиш. Твоя творчість — не для секційного ножа критика, се виключно *твоя* річ... Сила твоя не в opinії публіки, а в тобі самому... Будь сам собі ціллю, вдирайся на вершини, гартуй свого духа, поки не дійдеш до „поцілуя ангела”». ¹⁸

Отже не «нижчі морально групи» шопенгауерівського зразка, не пушкінську «чернь», не шевченківських «німих подлих рабів» і не тільки «спримітизовані через втручання в життя немистецьких чинників» мав на увазі Євшан, як визначав його термін «юрба» Ігор Костецький, а цивілізовано-урбаністичні маси, яким чужою і зайвою ставала поезія та мистецтво взагалі.

З контексту такої естетичної основи впливає також Євшанова теорія «культу геніяльності», що дорівнює месіанізму. Геніяльність, здатна проявляти метафізичне буття в фізичному існуванні дезінтегрованого суспільства, це мета, до якої повинен прагнути український модерніст:

«Нова поезія, нове мистецтво мусить взяти на себе ще одне завдання, мусить перше всього вирівнювати ті прірви між життям і думкою, які потворилися в нові часи, мусить задовольняти... метафізичну потребу сучасної розбитої, зневіреної в свої сили людини, виповнити її тугу за Богом, який став би її силою та гармонією». ¹⁹

Майбутня людина, ввібравши в себе дух геніяльності, «...стремітиме до щораз більшого *самовдосконалення*; з творів усіх великих геніїв буде спливати на неї щораз більше світла, в якому побачить, що в людини є сила, щоб спровадити високі постаті ангелів на землю... Таким чином творчість являється в житті одиниці великою реальною силою, коли усвідомити її в стремлінні до витворення в собі святих мудреців-артистів, які — по бажанню Ніцше — були б завершенням культури і виявляли б силу людського генія». ²⁰

Утопічний образ генія-надлюдини, який мав би зреалізувати містичні завдання модерної творчості та остаточно здійснити програму духовного й культурного відродження людства, не тільки не дозволяє Євшанові об'єктивно тлумачити естетику українських модерністів, а й стає приводом до таврування їх. Починаючи від галицького символізму, репрезентованого «Молодою музою», і кінчаючи Семеновим футуризмом, усе в Євшана виступає під рубрикою «гнилого декадентизму». Тяжіння українських модерністів до західноєвропейської естетики в Євшановій інтерпретації — це песимістичний, зневірений, відмежований від суспільних

18. Микола Євшан, Літературні замітки, стор. 760.

19. Микола Євшан, Проблеми творчості, «Під прапором мистецтва», стор. 11.

20. Микола Євшан, Проблеми творчості, стор. 9.

проблем декадентизм. Виходячи з утопічно-ідеально-реалістичних основ, він засуджує модерністів за їхню відірваність від «ідейності... живих людських інтересів», вважає, що вони живуть «своїми галюцинаціями, свідомо видумуючи щось таке, що могло б дати їм якусь емоцію чуття... З дійсності вони втікають. Куди? До душі? Алеж душа порожня, коли їй не достає змісту з світу дійсного...»

Український футуризм Євшан трактує не краще, ніж його трактувала консервативно-народницька критика. Семенко та його послідовники, «це голота, яка плюгавить українське слово, торгує ним, мішає його з болотом і dokonує над ним смертної операції». Футуризм — це «ідіотична поезія, якою забавляються в ім'я „вищої культури”».

Нестрункність Євшанової естетичної програми, його явно суперечливі погляди на одні й ті самі явища, виразно зарисовуються в усіх його літературно-критичних працях. Проте з усього, сказаного Євшаном, можна зробити один певний висновок: ескпонентом модернізму, в розумінні західноєвропейському, він ніколи не був, гасла «мистецтво для мистецтва» ніколи не проповідував; зневажливо висловлювався про тих, хто проголошував незалежність літератури від життя, хто заперечував її ідейність і виховне значення. У центрі своєї програми він ставив цілісний чуттєво-конкретний образ зверхдосконалої людини як ідеалу.

Те, що туманно формулювалося в Євшановій естетиці, дожило до перших років революції й набрало гранчастих контурів у ранніх критичних роботах Я. Савченка, Ю. Меженка, Г. Майфета, а також у М. Зерова. Розірване революцією і політичними подіями коло літературних процесів, закономірно замикалося. І хоч Зеров офіційно відштовхувався від будь-яких впливів дореволюційної естетичної думки, все ж можна припускати, що еволюція неоклясиків почалася від певних здобутків українського модерну, від спроб витончити, поглибити й надати форми тому, що накреслювалося в хаосі Євшанових думок.

Сам Євшан був свідомий своєї безсилости, про що він недвозначно говорив у листі до Ольги Кобилянської, коли йому було двадцять п'ять років і коли він, розчарований тим, що його не розуміють, втомлений безконецним відбиванням від нападів народницької критики, зламав перо.

ПОЕТ У ПОШУКАХ РЕАЛЬНОСТІ

Поетичні дороги Богдана Бойчука

Остан Тарнавський

Свою останню книжку поезій під досить вимовною назвою «Вірші вибрані і передостанні» Богдан Бойчук забезпечив коротким вступом, що його назвав «Апологія автора», щось наче виправдання, і в цьому вступі подав, що вірші у цій збірці, на його думку, становлять основу його доробку, заявляючи, що «така була його дорога до себе». Це заповнення Бойчук ще й пояснює таким виправданням: «Автор волів, звичайно, щоб та дорога була інакша. Але не всі дороги можна вибирати».

Таке твердження з ноткою виправдання та й почуттям якогось невдоволення може вказувати на критичний погляд поета на свою творчість, але й виявляє, що ця дорога поета до себе була нелегка.

Богдан Бойчук належить до того покоління, що йому довелося уже в самій найранішій молодості пережити весь трагізм війни. Це те покоління, що на Україні чи в інших країнах комуністичного світу творило в дусі гуманістичної тональності та дало початок дисидентському рухові, чи й у західних країнах поети, що стали на роздоріжжі між романтичними виходом в апокаліпсис і модерністичною революцією Павнда й Еліота та шукали коріння у традиції. Період війни, що ніс повну руїну не тільки матеріальну але й духовну, і безнадія, що її поглиблювала утрата довір'я в якийнебудь глузд людського життя залишили глибокий слід на психіці того покоління та визначили його характер і світогляд. Це те розбите покоління, що його репрезентує в американській літературі ровесник Бойчука — літературний авантюрист Ален Ґінсберг. Головна риса літературної діяльності цього покоління — це шукання, шукання нових форм, шукання нових досвідчень, нової культурної ситуації, а тим самим і протест проти уложених форм і визначеної культурної політики, що разом, і ці шукання і цей протест, не знаходили для цих нових поетів прихильності серед літературного естаблішменту.

Перша книжка віршів Богдана Бойчука вийшла майже в той самий час, що й перша книжка Ґінсберґа «Howle» (Виття, Ревіння), її назва «Час болю» не така драстична, а проте і не надто оптимістична, як на першу збірку молодого поета. Ця перша книжка Бойчука не мала щастя у критиків, а Юрій Лавріненко навіть каже, що «компетентні критики майже були провалили його дебют». Та

Бойчук не слухав засудів компетентних критиків та й виявив, як каже Лавріненко, характер і волю до поетичного буття. Він радше прислухався до слів прихильного критика, саме Юрія Лавріненка, який відразу визнав у молодого автора поетичний талант. На оборону молодого поета відгукнувся й один з найвпливіших смакунів літератури — Микола Шлемкевич, який визнав у Бойчука поетичний талант і делікатно радив йому піти за його, таланту, голосом.

Два роки пізніше вийшла у виданні Української студентської громади в Нью-Йорку нова, друга книжка Бойчука — поема під дуже напушеною назвою «Земля була пустошня», ще й з обкладинкою та заставками роботи мистця Л. Гуцалюка. І ця книжка не сподобалася вже й Лавріненкові, що ніби вона занадто абстрактна для такого жанру. І щойно третя книжка «Спомини любови», що появилася друком уже під маркою Нью-Йоркської групи поетів у 1963 році, дала змогу критикові, тому ж таки Лавріненкові, говорити про творчість молодого поета, як своєрідного й оригінального. Лавріненко сполучає дві збірки, і першу «Час болю» і другу «Спомини любови», заявляючи, що біль і любов — це праджерела поезії, і вважає другу збірку поета продовженням першої. І тут, як у першій збірці, що її критикували за песимізм, на думку деяких критиків, неправдивий і підроблений під моду, живуть специфічні риси поета, що «виявляється в його важкуватому ритмі синтаксичних повторів — наче обертається велике колесо долі. Наче проходить людина — здорова, але з глибокою ще не залікованою ранюю. Проходить тією самою дорогою болю і любови, на яку ступив поет ще юнаком. Ступив ще тоді, як кинув у могилу на труну матері-селянки „прив'язаний кущ бузку і грудку глини”» (це було в Галичині 1941 року, коли йому тринадцятий минув).

Ми чуємо у «Споминах любови» той гіркувато-полинний посмак життя, що і в «Часі болю». Це та сама молода українська доля, що знову виринає з вогню; цим разом з вогню другої світової війни і хижачьких окупацій. Шістнадцятилітній юнак іде сиротою в бистрині потоку втікачів — великого ісходу сотень тисяч на Захід. В Ашафенбурзі — зупинка, і тут в ДП-таборі він закінчує українську гімназію. Поки добився до США (1949) — стукнуло 22 роки, і треба було йти в армію. Та військові лікарі виявили туберкульозу, і Богдан, замість американської армії, опинився в шпиталі для туберкульозних, далеко від Нью-Йорку, в горах Адірондак.

Отут, на ліжку хворого, почалися його університети — він мав час читати і думати. В тих самотніх роздумах згущувався, мабуть, стефаниківський образ рідної землі й руїни, біль самоти, туга за любов'ю, розгублений шлях:

Десь дім стояв —
а може, й не стояв.
Була десь ціль —
а може, й не було.

Я йшов кудись і знав:
мій шлях — в нікуди;
я йшов і знав:
мій хід — життя.

Коли поет каже: «Спочатку був біль, а не слово», — він каже свою правду. Що було б, якби тільки болем кінчалося? На щастя, прийшла і любов. Не знаю, може, це та дівчина Аня, що з Нью-Йорку відвідувала хворого юнака в далекому шпиталі, збудила чи підтримала в ньому творчий первень слова. У всякому разі через два з половиною роки ув'язнення в шпиталі туберкульозу подолано, через чотири роки він закінчив коледж і став інженером-електроніком, водночас випустив збірку віршів, водночас одружився.

Я спеціально переказав тут довгий абзац із рецензії Юрія Лавріненка на другу збірку Богдана Бойчука «Спомини любови» з забутих уже, на жаль, шлемкевичівських «Листів до приятелів» за травень-червень 1963 року, бо тут не тільки інформація про поета і його творчість: тут критик майстерно подав зарисовку тієї дороги, що по ній ішов поет Бойчук, показав рубець реальності, в якій довелося йому жити. Та чи це справді реальність поетова? У поета немає реальності. Він її постійно шукає. Вже у вірші з першої збірки «Час болю», що її фрагмент цитував у поданій рецензії Лавріненко, поет писав:

Десь суть була,
осталися одгадки
десь дім стояв,
та як його знайти.

Поет Антонич, який жив у світі пантеїзму, не шукав дому, як і Рільке, та й просто сказав:

«Мій дім не тут, мій дім десь за зорею».

Бойчук пішов шукати свого дому й його остання збірка, — як сам автор заявив, — відбитка оцього шукання. На тому шляху шукання виресли нові збірки поезій, що появлялися у досить нерівномірних відступах часу: «Вірші про Мехіко» (1964, з подорожі у мітичну давнину стародавнього Мехіко), «Мандрівка тіл» (1967), «Подорож з учителем» (1976) чи ще раніший цикл «Вибрані дороги».

Саме цикл «Вибрані дороги» характеризує цей Бойчуків вихід

віднайти себе. Це не випадок, що в осередку цих шукань жіноча постать *вона*, як хоче: Муза чи Мадонна, Лавра чи Беатріче, Прекрасна Дама чи просто Пані, що з'явилась у вікні, у справжньому вікні палати або й простої хати чи у тому метафізичному вікні, що веде у вічність.

За нею йшли поети без застави, задивлені в її неземну красу, одчайдушно закохані у цю недосяжну жінку, не зважаючи на те, чи це справжня жива істота, чи тільки витвір поетичної уяви. Ця традиція йде далеко від провансальських трубадурів, через Петрарку і Данте, до романтизму; вона не загинула й сьогодні, коли, як це сказав Павло Тичина, замість Пренепорочної Мадонни, гряде жона, відважна-діва гріховна. Ще Александр Блок жив задивлений у Прекрасну Даму, але й він мусів піддаватися гаслам нового гріховного часу, коли сукня Вічної Мадонни була осквернена і поет повірив, що йому «приречено її любити в небі та зраджувати на землі». Правда, вже у Петрарки ця Жінка має три виміри, виступає в трьох постатях. Це недосяжна з'ява, що залишається жити тільки у мріях поета, уявлена жінка, що їй поет дав тільки ім'я, може, й не так справжнє ім'я відомої йому жінки, але вишукане за поетичною фантазією чи амбіцією знайти поетичну славу і досягнення. Та побіч цієї янгольської постаті існує й у Петрарки третя постать: жива красуня, що чарує поета своєю жіночою красою, стає небезпечною для поетової душі.

У Бойчука живе повністю ця третя постать традиційного поетичного шукання, і він так і кличе:

Прийди до мене
вітром подиву,
закутай тіло
білим голосом,
Обвій устами
вижидання,
з далеких літ
прийди коханням.

Любов у Бойчука не в трьох вимірах, як, наприклад, у Петрарки, але у трьох часах. Він так і пояснює, що час майбутній — це пісня, час теперішній — потік буденщини і час минулий — розповідь. Найбільше промовляє цей третій варіант — час минулий. Він не вложений у форму вірша, це просто розповідь, що доповнює авторову біографію:

«В літні пополудні я любив виходити на Крукову гору в Бучачі, яка стрімко висіла над Стрипою. У розвалених монастирі, в притворі, між мощами ченців, я чекав на свою дівчину. Гора височіла, а сонце котилося узбіччям і падало в ріку, яка спалахувала і летіла по камінні».

Історія любовної зустрічі, що запроектована в минулому, має всі риси реальності; вона й розказана прозою, не віршованою мовою, вона має трагічний кінець. Дівчині приречено загинути у воєнному казані сметри, та Бойчук не йде слідами Данте, що у смерті Беатріче знайшов перемогу над смертю в запевненні майбутньої зустрічі. У Бойчука почуття вини чи зради. Два інші варіанти такої ж любовної пригоди ще більш трагічні.

У теперішньому часі ця дівчина, ніби запророчена Тичиною діва гріховна:

роздерши на грудях перкаль,
вона переходить тайм сквер
і віддається кожному,
хто прагне кохання
за гроші,
і ти,
самотній,
також злягаєшся з нею,
бо не маєш нікого
ближчого.

Тож і не дивно, що в поета з такої зустрічі розгубленість, де він не відчуває ні болю —

ні порожнечі,
ні самотности,
ні щастя.

В майбутньому ця любовна зустріч — це невдача і безнадія, бо:

Вона коханням вичерпає з тебе
останки почуттів і ніжність,
щоб ти ціле життя тужив за нею,
щоб ти чекав на роздоріжжях.

Але у поета сумнів, у нього немає тієї віри, що її виявили Данте і Петрарка, і тому він виносить повний засуд:

Ти захлинешся втомую,
впадеш в зелену тлінь
і не бажатимеш любови,
не бажатимеш її.

Ще більш трагічний образ поетового шукання любови, шукання поетичної реальності у вірші «Подорож по коханнях»:

Всі дороги вели до тебе,
а ти вела ніде,

беручи мене по дорозі,
не даючи себе.
Всі бажання мої пірнали
в дівоче дно ріки,
всі дороги були тобою,
ти не була ніким.

Тут найбільш трагічне визнання поета Бойчука, що сходиться з його визнанням у вступі до останньої збірки, про те, що ця дорога його до себе могла бути іншою:

Я роздавав себе рокам
і з дня на день ставав відсутнім,
я роздавав себе жінкам
і висилав дітей в майбутнє,
і залишилася одна
ілюзія життя у роді,
як перекисла рідина
у роті.

Бойчук — чуттєвий поет з нахилом до пристойної еротики. Я не знаю іншого українського поета, щоб так відважно і просто говорив про еротизм. Хто хоче перевірити, хай читає вірш під назвою «Заклинання» чи «Мандрівка тіл». У Бойчука більше уваги до тіла, у нього життя — біологічне. Вже Лавріненко дорікав поетові, що у нього зачасто подано «жіноче лоно». Перемога над смертю — це активне життя, повне фізіологічне життя.

У циклі «Вибрані дороги» поет і каже:

Я зривав по дорозі дівочість,
щоб стати спомином,
я шукав любови по ночах,
щоб стати спомином.
Проникав між розтулені ноги,
щоб стати спомином,
і роздав себе по дорогах,
згубивши спомини.

Богдан Бойчук дитина свого часу. Вже Еліот, якого Бойчук знає, бо відчутний у його віршах посмак гіркої іронії цього передового поета модернізму, упав у безнадію й знайшов порятунком у релігії. У Бойчука великий сумнів, і це наслідок того часу, що проходить під розписаним на транспарантах гаслом: «Бог помер». Поети, які хотіли рятуватися від цієї безнадії стали на службу соціальних ідей, посадили ідею соціалізму на престол, що його відібрали у Бога. У такій реальності зрозумілий песимізм

Бойчуків, і ми розуміємо поетів сумнів, щодо вибору доріг. Вибору насправді не було. Мадонну, що просвічувала поетичний шлях і Данте, і Петрарці, і навіть таким поетам революції, як Блок чи Тичина, — у їхніх перших стадіях творчості замінила діва гріховна. Бойчуків песимізм і його твердження, що його поетичні дороги не такі, як він був би вибирав, тільки доказ, що поет свідомий того, що ця діва гріховна — Мадонни не замінить.

МАЛЯР НЕВЛОВНОЇ ТУГИ

Ліда Паліў

Василь Кондратюк маляр-лірик, його мистецький світ — це світ мрій, снів носталгії. Такий слов'янський ліричний смуток типовий і для багатьох інших радянських авангардних мистців. Сам Кондратюк не криється з тим, що ці мистці, а особливо Макаренко, мали вплив на його творчість.

Василь Кондратюк людина дуже скромна, він майже фаталістично сприймає всі труднощі, які принесла йому емігрантська дійсність. Він ще досі відчувається розгубленим у канадському суспільстві, сам кажучи: «Тут душі спокою не знайти». В своїх картинах він зображує тугу за домом, тугу за минулим народом, тугу за красою Італії, де він коротко перебував, а то й тугу за чимось невловним.

У творах нашого мистця немає сонця, немає навіть видимого джерела світла. Картини в більшості двовимірні. Настрій образу Кондратюк віддає радше кольорами, ніж перспективою. Фарби у нього іноді накладені багатьома верствами, особливо соковито-червоні, оранжові і сіро-білі. Ці кольори тоді виступають на перший план і світяться на тлі темних відтінків: коричневого чи барви позеленілої старої бронзи. Його картини часто нагадують старі ікони не тільки своєю кольоритністю, але й видовженими обличчями з натяком на тривимірність.

У всіх творах Василя Кондратюка люди зображені статично, наче застигли в дії, переважно жіночі постаті, схематизовані, часто видовжені, ефемерні, з майже прозорими обличчями і руками. Вони часто схиляють голови, наче б угинаючися від невидимого вітру.

Тло в картинах просте, видимо, на те, щоб не відвертати уваги від суттєвого.

Образи Кондратюка є не «відкритими вікнами», крізь які можна увійти в світ мистця, а радше двовимірними фресками, за символікою яких він криється.

Всі його картини старанно й не раз дуже відважно скомпоновані. Бачимо на них великі геометричні площини: трикутники, прямокутники, овали, з'єднані невидимими діагональними лініями.

Кондратюк великої ваги надає рисункові, у нього немає непевности, маскування під товстими мазками. Навіть його мініатюри опрацьовані бездоганно.

Протягом 1983 року Василь Кондратюк мав дві виставки в Торонто. Перша відбулася від 5 до 20 лютого в галерії Української мистецької фундації (55 картин), а друга від 3 грудня 1983 до 14 січня 1984 в Татей галерії (27 картин). Відчувається, що по роках творчої бездіяльності у мистця накопчили ідеї, образи, і він тепер незвичайно інтенсивно працює.

На першій виставці ми бачили ряд переважно жіночих портретів, виконаних пастеллю. На них помітний вплив Модільяні, а може, навіть примітивних африканських масок. Обличчя овалні на видовжених шиях, з вузькими, примруженими, наче сонними, очима з тонесенькими луками брів та з довгим вузьким носом, що стрілою спрямований на невеличкі уста. Цих портретів вже на другій виставці немає, появляється натомість більше жіночих постатей, мальованих олією. Всі вони стоять або сидять на невидимих сидіннях, часто обтіяті десь нижче колін. Обличчя у них замріяні, сумні. Мистець велику увагу присвячує рукам, вони делікатні, двовимірні, мов викроєні з тоненького паперу. На мою думку, він іноді надто манірно їх видовжує ще при допомозі цигарки.

Василь Кондратюк милується в несподіваних зіставленнях людських постатей з тваринами чи птахами, як от «Жінка з улюбленою тваринкою» з його ранньої виставки. На ній бачимо схематизовану Леонардову «Жінку з горностаєм», тільки тут вона тримає в руках армадила. «Сидяча жінка» з другої виставки тримає величезу макау-папугу. В картині «Арлекін» мистець посадив біля жіночої постаті великого білого пса у чорних плямах, і хоча жіноча постать цікава і композиційно і кольоритно, очі глядача звернені на пса.

Витворюється враження, що мистець маніпулює глядачем, примушує його зупинитися довше перед картиною, замислитися над незвичайним, несподіваним, як от над портретами жінок у кардинальських капелюхах і червоних мантиях («Жінка зі скойкою» і «Жінка з грушею»).

На другій виставці появилoся кілька жіночих актів. Тут постаті

Василь Кондратюк. Угорі
— «Жінка з грушею»; унизу
— «На прогулянці».

поширені і ще більше сплюснені, голови у них пропорційно малі. Ці жінки не пристрасні, не спокусливі, а радше якісь земні.

На мою думку, найбільш цікава й оригінальна «променадна» група картин. Це образи невеликого формату, мальовані акриліком на дошці. На них бачимо людей, що проходжуються на тлі фантастичних італійських ренесансових фасад, які своєю двови-мірністю радше нагадують лаштунки на сцені театру. Всі постаті елегантно одягнені, чоловіки в циліндрах, жінки в ширококрисих капелюхах, іноді ведуть малих цуциків на повідці. Одяг і загальний настрій 20-их, 30-их років цього сьоліття. На вулицях ще екіпажі, замість авт, і ліхтарі, замість неонів. Чи це ідеалізування довоєнної Західньої Європи, чи просто носталгія за проминулою елеган-цією?

У зображенні тих снів чи марень мистця кольори стають нереалістичні, як от коні, екіпажі і червоні цуцики, фіялкові одяги чоловіків. Постаті застигли в русі, розгублені між іншими людьми, а то й між кам'яними статуями. Люди наявно самотні. Хоча у Кондратюка немає перспективи і соняшного світла, ми бачимо у цій серії картин вплив сюрреалістів, особливо Кіріко. Кондратюк, як і багато інших мистців підрадянського аванґарду, вітає від соцреалізму у роздумування над підсвідомим, над духовним.

Одна група картин нашого мистця базована на українській народній графіці 18-19 століть. Бачимо тут чумаків з волами, козаків і їхніх коней та дівчат з об'ємистими рукавами. Ці картини мають радше декоративний характер, і тому можна виправдати мане-ристично позакручувані шаравари або фігури, силоміць убгані в рамки образу («Думи мої, думи мої» і «Ой дівчино» з ранньої виставки). На другій виставці менше вже таких ексцесів. Появля-ються нові декоративні мотиви: Козак-Мамай у картуші («Сни чумака») або мрії козака про дівчину і рідну хату, відтворені в куті картини «Туга». У цій серії найбільш помітна шерехава фактура, яка витворює враження, що образи мальовані на пом'ятому пергамені.

Деякі твори Василя Кондратюка важко приділити до будь-якої групи. Між ними є дуже цікава композиційно і кольоритом картина «Гуцулка». Мистець висуває тут на перший плян перебільшено заокруглену площину рукава червоного сардака. Мала голова жінки, закутана по-середньовічному у білу хустку, залишається на другому пляні.

Останнім твором, який намалював Кондратюк на виставку, є його автопортрет. Він зображує тут себе з палітрою без фарб. На обличчі у нього смуток й утома. Бачимо, що й він, як інші мистці, переживає депресію й порожнечу по великому творчому зусиллі. Тло картини зеленаво-синє, не в теплих кольорах, як у його інших картинах. Площина поділена діагонально на дві частини, на одній мистець, на другій — щойно скінчений жіночий портрет.

Як бачимо, Василь Кондратюк не міг позбутися впливів інших мистців. Школений у Радянському Союзі і довго ізольований від західніх творчих процесів, він приречений за відносно короткий час пройти всю гаму цих стилів. Кондратюк, одначе, не імітатор, а радше шукач.

ПОВОРОТ ДО РЕЖИСЕРСЬКОГО ТЕАТРУ?

Валеріян Ревуцький

Журнал «Український театр» (ч. 5, 1983) опублікував статтю кандидата мистецтвознавства Геннадія Макарчука під назвою «Режисура епохи НТР». Остання аббревіатура розшифровується як — науково-технічна революція. Автор зазначає: «...Вже стало реальністю нашого сьогодення, що сучасний театр — це насамперед театр режисерський. Саме режисер, як один з його елементів, активно впливаючи на драматурга, актора, художника, композитора і глядача, виступив на перший план. Авторське режисерське „начало” визначає і специфіку репертуару, і особливості формування трупи, і своєрідне програмування сприйняття глядачем вистави. Творчою основою режисерського авторства, як відомо, є оригінальність мистецької інтерпретації драматичного твору, тобто прагнення не до ремісницької ілюстрації, а до неповторної, іноді навіть несподіваної концепції щодо його трактування».

Серед основних засад режисерського театру Г. Макарчук зупиняється на цілісності образної структури вистави, на монтажі, на метафоричності її, ритмі, сценофонії, психологізмі ґримування тощо.

Цілком очевидно, що Макарчук не міг бачити вистав «Березоля» 20-их і ранніх 30-их років, але він міг ознайомитися з ними, перегортаючи сторінки преси чи навіть запитуючи вже нечисленних живих свідків театрального відродження тих років. Роблячи це, він, без сумніву, міг переконатися, що український режисерський театр існував за того часу і навіть був в авангарді світового театрального мистецтва, про що свідчить нагорода «Березоля» на світовій театральній виставці.

Говорячи про створення цілоти образної структури вистави, Макарчук підкреслює, що це норма теперішнього часу, тобто останньої чверті 20 століття. Ні, цілість образної структури вистави була властива виставам «Березоля». Наприклад, вистава «Диктатури» Івана Микитенка 1930 року в режисерській інтерпретації Леся Курбаса, в якій цілість звуко-зорового образу домінувала над текстовою основою пропагандивної драми І. Микитенка про примусову колективізацію. Структурні елементи театру вийшли в ній переможцем над драматургом.

Засіб монтажу є неодмінним виражальним чинником кіномистецтва. І він був застосований у «Березолі». Досить згадати виставу «Джیمмі Гігінса» там, де Л. Курбас застосував кіно. Та й сама режисерська композиція цієї вистави, виявлена у вільній зміні місця й часу дії, нагадувала яскраво монтаж. Цей монтаж «Джиммі Гігінса» охоплював не тільки саму композиційну будову вистави, але й її пластично-просторову цілість. Сама та вистава не мала попереднього тексту, вона вся монтувалася на зустрічах акторів з режисером, який давно «виносив» у собі її просторову, пластичну та текстову партитуру. Звичайно, за доби вистави «Джиммі Гігінса» телевізія ще не існувала, але відсутність її тоді додатково говорить на користь Курбаса-режисера супроти сучасних режисерів, яким вона може справу полегшити.

Макарчук зазначає, що в стилістиці сучасного режисерського мистецтва має місце метафоричність, і при цій нагоді згадує про сучасного російського режисера Георгія Товстоногова, про театр поетичної правди з його книжки «Сучасність в сучасному театрі». З біографії цього режисера видно, що, перебуваючи в Тбілісі, він був добре ознайомлений з творчістю відомого режисера-експериментатора грузинської сцени Сандро Ахметелі. Немає сумніву, що він уважно студіював діяльність російських режисерів Олександра Таїрова і Всеволода Меєрхольда, але чи був ознайомлений з творчістю Курбаса-режисера, з принципом його системи, що цілковито відокремлювала актора від створеного ним синтетичного образу?

Якщо сьогодні визначний російський режисер Юрій Любімов (з московського театру на Таїанці) одягає у виставі «Бориса Годунова» Пушкіна Гришку Отреп'єва під «братішку-морячка» або змушує змінити татарський халат Годунова на звичайний сучасний костюм; чи сучасний грузинський режисер Роберт Стурау випускає англійського короля Річарда III з історичної хроніки Шекспіра у чорному шкіряному плащі, то те саме вже робив Курбас ще 1924 року у виставі Шекспірового «Макбета», застосовуючи в костюмах суміш сучасного з деталями середньовічного одягу. Макбет, наприклад, був одягнений у довгу блюзу з мішковини, солдатські

штани і черевики з обмотками, а вбивці Банко були одягнені в звичайні робочі костюми і тільки мали чорні накидки.

Але коли мова про метафоричність у Курбаса-режисера, чи не найяскравішим прикладом застосування її був його показ «реформи» людини в реальних обставинах радянського життя в його виставі «Народного Махалія» Миколи Куліша 1928 року. За допомогою співробітників Курбаса (у тому числі й сталого сценографа «Березоля» Вадима Меллера) на сцені була створена за допомогою різних інструментів (мотик, чепіг, зубчаток та інших приладів) велика машина, що «реформувала» людей. Сучасників Малахія з різними вадами закладали в машину, й виходили з неї істоти, подібні до янголів, однаково одягнені, з червоними крильцями й наліпленими червоними серцями.

Говорячи про музичний плян вистав сучасних режисерів і про перенасиченість сучасної людини музикою танцювально-вокального середовища, Макарчук наголошує тенденцію сучасних режисерів насичувати вистави ритмом, як засобом музичної виразності, для улегшення сприймання вистави з допомогою сучасних музичних ритмів. «Сучасна драматична вистава, — зазначає автор, — за структурою часом наближається до сюїти чи ораторії, поєднуючи, подібно останній, епічно-розповідні та дійові епізоди». Мабуть, тут доведеться лише нагадати авторові «Патетичну сонату» М. Куліша (1930), в якій музика Бетговена входила в тіло драми як органічна дійова особа, та й, до речі, сама ця драма з'явилася не без попередніх впливів режисерських праць Курбаса.

А що вони були позначені ритмом, як засобом музичної виразності, це вже видно з ранніх вистав Курбаса в «Березолі». Мабуть, чи не найдосконалішим ритмізованим явищем була індустріальна машина у виставі «Газ» (1923), створена пластичними засобами акторів при допомозі атональної музики композитора Анатолія Буцького. Всі маховики, гвинти, приводні паси, бльоки та інше представляли актори. Точні, добре синхронізовані рухи і гострі жести передавали працю машини. «Це був величезний завод зі складними машинами, що проковтнув людину, зробив її бездушним деталем».¹ На честь Макарчука, треба сказати, що, розповідаючи про пошуки сучасних музичних ритмів, він згадує й ім'я Л. Курбаса, але слідуючи за офіційними урядовими приписами, за якими ставить його на третє місце після російських режисерів О. Таїрова та В. Меєрхольда...

Порушує Макарчук і проблеми створення загальної сценофонії у виставах сучасних режисерів та психологічного гримування. Під першим поняттям він розуміє не тільки музичне оформлення, але й

1. Лесь Курбас. Спогади сучасників. Київ, Мистецтво, 1969, стор. 152.

звуко-зорові засоби, що повинні впливати на естетичне сприймання глядачем вистави. Коли мова про перший і другий засіб, вони посідали широке застосування у практиці «Березоля». Досить лише згадати два приклади: широке застосування світляної та звукової партитури у виставі Курбаса «Напередодні» (1925) за Олександром Поповським, грим Йосипа Гірняка в ролі Андрія Чирви в «Диктатурі» І. Микитенка, що нагадував собою патріархальну силу українського села; за висловом Юрія Дивнича, актор виростав «у бородатого велетня Моїсея».²

Говорячи про сучасного режисера, Макарчук далеко не вичерпує проблем, що містить у собі режисерський театр. Знову таки хоча б у порівнянні з системою Курбаса в «Березолі». Очевидно, треба мати на увазі різні закони акторської діяльності в Курбасовій системі: ощадність, виразність, послідовне діяння, фіксація фізичних і психологічних моментів, спілкування з глядачем. Правда, останнє згадане побічно. Зате цілковито оминув Макарчук опанування майстерности сценічного слова.

За довгі роки панування соцреалізму режисер зробився другорядною постаттю в театрі, а сам театр став ілюстративним. Тепер дуже поступово повертають проблему режисера на другий бік. Якщо Курбаса «вирвано» з українського театру 1933 року й ліквідовано режисерський театр, то, за словами Ю. Ш., тепер «показалося, що не можна було знищити того, чим він запліднив мистецтво».³ Починається поступове відродження.

Чи збереже своє місце режисерський театр у радянській дійсності? Це поклик нашого часу. Але партійним чиновникам від мистецтва в Москві куди легше мати справу з ілюстративним театром. І кожного дня можна сподіватися, що початок театральної «відлиги» скінчиться. Навіть за доби... науково-технічної революції.

Тим часом цю «відлигу» українські режисери почали з клясики. Режисер Київського театру юного глядача Віктор Шулаков застосував засіб кіномистецького монтажу в інсценізації «Слова о полку Ігоревім» та у виставі «Сірано де Бержерак» Едмона Ростана, а його колега Валентин Козьменко-Делінде поставив у театрі ім. Франка «Сон літньої ночі» Шекспіра, де фантастику царства Титанії та Оберона показав у вигляді перетворень та перельотів за допомогою батута, горизонтальної плетеної сітки, закріпленої гумовими амортизаторами...

Попри все київський театр лишається театром провінційним. Він

2. В. Хмурий, Ю. Дивнич, Е. Блакитний, «В масках епохи», Мюнхен, «Україна», 1948, стор. 35.

3. Ю. Ш., Зустріч з «Березодем»: Едінбург, 1979, «Сучасність», ч. 11, 1979, стор. 82.

мусить платити дуже велику данину офіційним партійним чиновникам-нефахівцям у мистецтві, що змушують його ставати на шлях виконання офіційно-урядового репертуару. У тому числі й режисерів, що стають на шлях режисерського театру. Підкоряючись їх наказам, В. Козьменко-Делінде ставить у театрі ім. Франка п'єсу російського драматурга Олександра Вампілова «Прощання в червні», яку реалізує в зразках кращої ревії «Березоля» «Алло на хвилі 477», як виставу-концерт, виставу-гру, що поєднує в собі (за спостереженням Макарчука) засоби «театру площі з лексикою поетичного театру».

Сьогодні найтрагічнішим лишається не те, що В. Козьменко-Делінде ставить п'єсу росіянина Вампілова, а те, що чимало талановитих молодих режисерів, які набули театральну освіту в Києві чи Харкові, їдуть збагачувати російські театри в неросійські республіки (або переходять до Ленінграду чи Москви), а то й на Україні працюють у російських театрах. 50 років тому Лесь Курбас у Харкові творив український режисерський театр, а тепер уродженець Харкова, талановитий режисер Михайло Резникович, працює головним режисером Київського російського театру ім. Лесі Українки, сприяючи дальшому процесові урядової русифікації.

ЗИМОВИЙ ПАРИЖ — СТРИНДБЕРГ, ПІРАНДЕЛЛЬО, КОКТО, КАФКА ТА ІНШІ...

Марта Калитовська

Пастелеві кольори йому особливо личать. Ранком туман розтягає свій вуаль понад Сеною, і Нотр-Дам майорить за мостами, немов привид. Навіть Консьєржері оманно чарує, а масив Лювру загадково маячить за прозорістю дерев.

Ані осінь, ні зима зовсім не заколисує місто до сну. Навпаки, у театрах сезон на найвищому піднесенні, і тому найперше, що вас тягне, — потрапити на добру п'єсу. Одного вечора ми зупинилися перед театром *Едвард VII*. Тут довга черга. Не тому, що йде п'єса Стріндберга «Панна Юлія», а певно тому, що в головній ролі виступає молода фільмова акторка Аджані (тепер її заміняє «незамінна» Фанні Ардан). Аджані, яка взялася спершу за цю важку й ризиковану роль, притягла паризьку публіку головне тим, що

тому кілька років вона була наймолодшою пенсіонеркою Комеді Франсез. Тоді вона грала з успіхом ролю Аньєс в «Еколь де фам» — Мольєра, а тепер знову вирішила повернутися до театру. Але попасти на Аджані (яку дуже скритикували за її хибну інтерпретацію п'єси, і вона відмовилася від дальших виступів) нам не вдалося. Зате у сусідньому театрі *Атене* ми побачили теж п'єсу Стріндберґа «Пелікан», сильну психологічну драму, виконану досить переконливо. Треба додати, що не тільки Стріндберґ, але й інші північні драматурги є часом складною проблемою в грі для французького темпераменту.

Хотілося доконче побачити Мадлену Рено (їй понад сімдесят років) у п'єсі, написаній для неї Маргаритою Дюра. Вона все ще знаменита акторка і грає з такою інтенсивністю, що кожна її роля сприймається як жива дійсність. М. Рено дивиться на вас поглядом такого зосередження і відчуття, що гіпнотизує глядача. Вона про це знає. Шкода тільки, що п'єса «Савана Бей» не має потрібного розмаху і партнерки на висоті М. Рено.

Сюзанна Фльон надзвичайна. Це вона створила колись незабутню Жанну д'Арк у п'єсі Ануя «Ластівка», вона ж була чарівною партнеркою Жерара Філіпа в «З любов'ю не жартують» де Мюссе; вона втішала минулого року публіку ролею домашньої помічниці в п'єсі «Серце на долоні». Здавалося, Сюзанна Фльон ніколи в житті не була ніким іншим, як тією простою жінкою, яка за домашніми клопотами нічого більше не знала. Вкінці, це вона в цьому сезоні концентрує увагу, поруч Робера Гірша, в знаменитій п'єсі Піранделльо «У кожного своя правда». П'єса відкрила авторіві дорогу до слави у Франції 1924 року, коли вперше поставлено її в театрі *Ательє*. Успіх був величезний. Суміш гумору і сарказму, хворобливих почуттів і зізнань увічнила п'єсу та її автора. Цікаво було дізнатися, що французькому перекладачеві Б. Крем'є найбільше клопоту завдав переклад італійської назви твору. Перекладач розписав конкурс і одержав 327 пропозицій для французької назви. З них жадна не підходила під смак і вимоги перекладача. Він залишився при власній: «Шакен са веріте» («У кожного своя правда»). Сюзанна Фльон у ролі мадам Фроля, здавалось, справді не з цього світу, хоча Р. Гірш був не менше переконливий. Але треба додати, що весь ансамбль був надзвичайний. Кілька типів жінок маленького містечка, ласих на новини, з проникливим виглядом фальшивої доброти творили ґротескову цілість цієї драми.

Можна б ще говорити про інші п'єси, наприклад, «Дошові хробаки» в театрі *Мадлен*, поставлені ансамблем Сімони Валер і Жана Дасаї. Напевно ця п'єса сучасного шведського драматурга Пер-Ольов Енквіста завдала їм чимало праці і клопоту, щоб вірно віддати буржуазне середовище 19 ст. і постать Андерсена на його

тлі. Навіть така добра акторка, як Сімона Валер, не зуміла зглибити північного автора, виявляючи занадто романський темперамент.

І вкінці не можна не згадати найновішу виставу п'єси Віктора Гюго «Анжелльо — падуанський тиран» у театрі Жана-Люї Барро. Ця романтична п'єса має чудові сценічні дані: пишні костюми, жива, часто жорстока акція, міждержавні, чи на той час — міжміські інтриги, а над усе — любов, мережана заздрістю і помстою. Варто п'єсу конечно побачити хоча б для самого Барро в його коротенькій, але яскравій ролі виконавця брудних діл.

Але Париж присвячує в цьому сезоні особливу увагу двом річницям: двадцятиліттю від дня смерти Жана Кокто, — поета, есеїста, романіста, кінорежисера, кіноактора, мистця і людини широких зацікавлень, і століттю народження Франца Кафки.

До речі, про поезію. Недавно у французькому радіопересиланні про японську поезію автор пересилання підкреслив величезну різницю в цінуванні поезії і поетів у Франції й Японії. У Франції поет оживає після його смерті, і тільки тоді починають ним більше цікавитися, тоді як у Японії поетів сприймають з пошаною, і є поети, які живуть виключно з заробітку поезією.

Можливо, це не стосується Кокто. Його постать цікава багатством фантазії і тим популярна, а його всестороння активність висловлювала все те, чого, на його думку, не можна передати словом. Радіопересилання були присвячені йому як поетові й кінорежисерові. Поміж цитованими текстами спостереження самого Кокто, який твердив, що його фільми, творені поетом, аматором у ділянці кінематографії, повні технічних промахів, але саме ці слабості надавали притягальної сили його фільмам. Як каже поет: всі гарні речі походили чи не від невдач, а до фільму привело його бажання висловити те, чого навіть поет не може висловити словами. Можливо, це й правда. Фільми Кокто, особливо «Орфей» і «Заповіт Орфея», дають образи на тлі сумної дійсності примітивними технічними засобами, але рівночасно відкривають двері в надреальне й уявне. Поета постійно тривожить питання смерті. Орфей блукає коридорами дуже старої й спустілої будівлі, шукаючи зустрічі з жінкою, яка спричинила йому смерть, чи, може, вона сама є втіленням смерті. Марія Казарес незабутня у цій ролі.

Цікаво, що Кокто-поет більше відомий загаломі прозовими творами, театром, фільмами, постановкою балетів і композиціями рисунків, розписом каплиць, ніж поезією. Може, тому, що він надзвичайно здібний і виявив себе з не меншим талантом у тих галузях мистецтва, які легше сприймаються глядачем.

Кокто був перш за все поетом і, здається, сам зазнавав клопоту від свого поетичного генія, кажучи, що геній є піднесеною формою божевілля. Кажуть, що Кокто уникав самотности, щоб не бути вічна-віч з тим тираном, як він висловлювався, переживаючи хвилини творення, як напади божевілля.

Це може нам нагадати творчу працю геніального Василя Стефаника, який, як розповідають ті, що його знали, ходив немов непритомний по кімнаті, опанований духом творення.

Кокто увійшов у паризький літературний світ своїми поезіями, з яких найбільше відомі збірки: «Сукупність слів» (1911), «Повний спів» (1913), «Ангел Геуртбіз» (1925), «Самим собою» (1927), «Шукайте Аполлона» (1932), «Пожежа» (1938), «Леона», «Розп'яття» (1945-46).

На початку він виявився як новатор, як проповідник нового, не дуже тоді сприйнятого мистецтва. Його першу збірку характеризують короткі імпресіоністичні й експериментальні поезії. Пізніше він повернувся до більше класичних форм, не покидаючи однак і тут виявляти свою індивідуальність.

В есеї «Професійна тайна» Кокто каже:

«Поезія навертає нас до надприродного. Перечулена атмосфера, якою вона нас огортає, загострює наші таємні почуття, і наші антени занурюються в глибини, які нашим звичайним відчуттям не відомі. Вони бунтуються й виснажуються, прагнучи виконати працю понад силу. Тоді виділяється від індивіда чудовий хаос. Увага! Хто перебуває в цьому стані, тому все може здаватися чудом. Поети живуть чудами!.. »

Але Кокто відомий широкій публіці більше своєю прозою, яка викликала завжди живу реакцію оригінальністю чи екстравагантністю. Його «Жахливі діти», а опісля «Жахливі батьки», як й інші твори, визначають особливе місце письменника, не приналежного до жадного напрямку.

Але хто такий Кафка? Чи справді винятковий талент, маніяк, хворий візіонер? Звідки така потреба аналізувати найзвичайніші явища, наставляти постійно мікроскоп на ваше сумління, копатися в ньому до такої міри, що ви відчуваєте себе винним? Такі питання поставив собі перекладач Кафки А. Віялят у вступі до його роману «Процес», додаючи: «Кафка не робив нічого іншого, лише фільмував картини, що пересуваються на стінах камер нашої самотности».

До цих влучних спостережень перекладача, який працював тридцять років над Кафкою, можна б додати ще і його парадоксальне твердження: «Зайво говорити про Кафку. Може, тому, що цей геніальний і єдиний у своєму роді письменник вскочив у літературу, як марсіанин на нашу плянету, і його поява така незвичайно дивна, що її не можна втямити або треба вигадувати що завгодно».

З його нечисленних творів, які він сам безжалісно палив, лишилося, крім декількох новель, між ними найбільш відома «Метаморфоза», три романи: «Процес», «Замок» і «Америка». Вони появились після смерти автора.

Кільканадцять років тому «Процес» виставляв у Парижі Жан Барро. Ця понура, але згідна з духом роману вистава дихала на глядача подихом жажливої самотності. Не пригадую тепер, крім цього загального враження, ніяких деталей. Але при перерачитованні роману глибина самотності людини, заплутаної в суспільних і психологічних конфліктах, увипуклювалася ще виразніше. Вона вовтузилася у безглузді законів і порядків, серед яких нормальне життя людини ставало трагікомічною пантомімою. Це трагедія людини, яка шукає собі місця в суспільстві і топиться у безмежній самотності й павутинні законів, які її розчавлюють. Можливо, що автор віддав у романі багато власного досвіду, зрозуміло — дуже сумного, але відчувається в ньому якась незвичайна візія суспільного життя наче б людини з іншої планети. Крім того, є в Кафки почуття чорного гумору.

У «Процесі» все схоплене в сувору систему законів, над якими царює право. Чи однак все ясне в тій системі, хто її визначає, і — найважливіше, чи можна з неї висмикнутися? «Процес» починається арештом Йозефа К. Йому говорять, що в загальному він вільний, тільки мусить зголоситися в судді і скласти там матеріали для процесу. Тут починається його «ходіння по муках». Як дістатися до потрібного судді? Як знайти у лябіринті коридорів двері, в які треба постукати? Чому всі ті бюро, яких так багато, містяться на піддашсях і всі судді урядують найчастіше вночі? Обставини складаються так, що вас не приймуть. Справи ускладнюються, і ніхто не вміє добре роз'яснити, в чому їх суть. Вами починає володіти втома, страх і почуття самотності. Процес зашморгується петлею на шиї.

Кафка, може, справді візіонер або людина незвичайно тонкого відчуття.

Померши 1924 року на 37 році життя, не переживши страхіть другої світової війни, він відчув уже тоді не тільки бюрократизм, в якому занурюється суспільство, обмежуючи щораз то більше особисту свободу людини, але й жорстокі системи ладу, в яких потонула велика частина світу.

У паризькому театрі *Ле Пієр* ставлять «Карну колонію» Ф. Кафки, а в грудні була відкрита в музеї єврейського мистецтва вистава творів та інших документів з життя і творчості письменника.

У цьому сезоні центральною атракцією в Гран Пале був, без сумніву, геніальний Турнер. Як і його сучасник Бетховен, Турнер вибухав бурями, але й постійно мінявся у формах вислову. Тим то окреслення його малярства таке складне і змінне, що не треба дивуватися, коли його звуть батьком імпресіонізму, малярем романтичних пейзажів чи першими абстрактним малярем.

Як його зображення бурі шалені й могутні, так імпресіоністичні пейзажі легкі й замріяні, колір неба на них зливається в одне з кольором води. Або картини, на яких туман ледь-ледь зарисовує силуети вітрильників чи човнів. Або й ті випадки, коли немає жадних конкретних предметів, тільки серпанковий туман. Часто його дерева на тлі безмежного неба є центром пейзажу і хвилюють поетичною ніжністю.

Пов'язаний ціле життя з Королівською академією, яка в дійсності опікувалася ним з раннього дитинства, Турнер записав Академії 300 олій і 19 тисяч акварель і рисунків, для яких будується тепер окремий музей.

МИКОЛА РУДЕНКО

Михайло Хейфец

— Славку, знаєш?... Алік Мурженко передав на етапі: у вас на Україні заарештували керівників Гельсінкської групи — Тихого й Руденка.

Чорновола не видно (він по той бік карцерового коридору, за двома ґратами та двома дверима), але в павзі, що запала, я ніби крізь стіни спостерігаю, як він риється в пам'яті:

— Тихий?.. Був такий зек. Руденко?.. Руденко?.. Ні... Не було... Ти не переплутав прізвища?

— Точно. Тихий і Руденко.

— Є такий старий письменник. — Добре пам'ятаю: у Славковому голосі незадоволення від того, що не може згадати, хто такий Руденко. — Але це не може бути той... Хтось із нових...

Через два дні цензора Таня Кільгішова, гарнецька, але сварливо-примхливої вдачі товстунка, принесла до карцера листи «статусникам». Одного дістає Чорновіл, і через десять хвилин із В'ячеславової камери чути радісний крик:

— Хлопці, хлопці! В листі фотографія! Наші хлопці, яких заарештували! Тихий і Руденко... Зовсім молоді, ще й які красені! Обличчя ж які! Ех, якби ви бачили, які вони гарні...

Навіщо йому передали до карцера фотографію? Гадаю, що нас у той час підслухували, а ґебістів вельми цікавило: чи знайомі Чорноволові герої «покосу-77», чи не з «Чорноволового гнізда» вони, чи, може, це нові обличчя на небосхилі невичерпного українського опору.

Я не бачив тієї фотографії, але, мабуть, на ній були зображені Маринович і Матусевич. Згадав цей давній епізод ось чому: Чорновіл, як я тоді зрозумів, особисто знав Миколу Даниловича Руденка, але навіть 77 року він не міг припустити, що цей уславлений і привілейований письменник очолив український правозахисний рух, що саме цей немолодий і хворий літератор піде в зону й на заслання на 12 років слідом за своїм попередником — Чорноволом.

У грудні 1977 року повертаємося з праці до житлової зони. Хоча тільки початок шостої, але надворі вже темно. Уздовж дороги, між

штабом зони та баракком, біля високої топопі, чорніють зеківські силуети. Вирізняю кількох друзів-українців, серед них — новачка, огрядного, середнього на зріст, смаглявого. Підійшовши ближче, розгледів його чорні очі, округлі риси симпатичного, напрочуд доброго, м'якого обличчя.

Потім, уже в Ізраїлі, побачив його портрети, зроблені явно на смак Миколи Даниловича — з них на глядача дивиться мислитель з поглядом, зверненим у глибини... Риси обличчя схожі, але саме такого виразу я за кілька місяців нашого спілкування не бачив жадного разу. Враження від його вигляду в мене (підкреслюю — суто особисте враження) було таке: Господи, яка серед нас м'яка, яка гуманна, сердечна людина!

— Пане Михайле, ходіть до нас, — покливав Микола Кончаківський, колишній працівник Служби безпеки УПА, що відбував 27 років у зоні, найавторитетніший із ветеранів на дев'ятнадцятій. — Познайомтеся, наш новий земляк.

— Руденко Микола Данилович, — відрекомендувався той. Пам'ятаю, я здивувався: таж Руденко повинен виглядати молодим красенем. Чи це той?

— Ви Руденко з Гельсінкської групи?

Він відступив крок назад і набрав поважного вигляду:

— Так, я очолював Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод.

Отже, таки «старий письменник»?..

З Миколою Даниловичем ми встигли пробути десь понад два місяці. Чи багато довідаєшся за такий короткий термін? Тому мої записи про нього мимоволі будуть уривчасті й випадкові. Як казали старі мореплавці: «Пишу те, що спостерігаю. Чого не спостерігаю — того не пишу».

Зблизилися ми досить швидко. Спочатку новачок Руденко, поки його тюремні гроші не надійшли на табірний рахунок, не мав ані копійки на «отоварку» в табірному ларку, і ми вмовили його увійти до нашого «чайного товариства»: їсти й пити зі спільного казана. Це — норма життя в політичному таборі (мене так само зустрічали на сімнадцятій Попадюк та Пашнін). До цього «чайного товариства» входили, крім мене, ще три зеки: Владімір Осіпов, лідер партії «російських патріотів»; Микола Будуляк-Шаригін, англійський інженер і комерсант українського походження; Майгоніс Равінш, молодий лотиш, засуджений за спробу втечі до Фінляндії. Уранці та після праці ми, тепер уже вп'ятьох, збиралися за кухлями чаю (тоді його продавали без обмежень) і, закушуючи

чорним хлібом з повидлом чи марґариною, залюбки розмовляли.

Зекам одразу стало відомо, що Руденко хворий. Звичайно «чайне товариство» розміщалося на ліжках двох сусідів, Осіпова та Руденка (табуретів бракувало, та й не можна розставити на проході п'ять табуретів), але Руденко підсунув один і сів саме на табуретик.

— Не можу на м'якому сидіти. Здоров'я не дозволяє. З війни, куля зачепила хребет.

З таким пораненням він не міг працювати в цеху за фрезерувальним чи свердлувальним верстатом. У зоні були, звісно, роботи легші: чергування у бараку або посада «оператора» біля приладів у заводській лябораторії. Але «блатні» посади розподіяли за «спецдозволом» адміністрації, яка зверталася за згодою до гебіста. Ніколи жаден дисидент не діставав подібної роботи: одначе Руденко пішов на прийом до майора Пікуліна, зажадав праці відповідної до стану здоров'я, і Пікулін раптом пообіцяв...

Ми «халдяви» пороззявляли від здивування. Не дивувався лише Борис Пенсон, маляр із сіоністів-«самольотників» (либонь ніхто з зеків не вмів так схопити, так орієнтуватися у психології начальства, як Борис):

— Подивися на Руденка очима Пікуліна, — казав він мені. — Він вступив до партії, коли Пікулін ще не народився. Перший бойовий орден йому начепили, коли опер ще під стіл пішки ходив. Який у Руденковій справі послужний список? Замполіт батальйону під час лєнінградської бльокади; секретар парторганізації Спілки письменників України; головний редактор республіканського журналу... Гебісти про такі посади лише у книжках читали. Найкультурніший у них — Мартишкін (капітан КГБ Мартинов. — М. Х.), так його ж татусь служив секретарем Спілки мордовських письменників, і син себе тут аристократом почуває — блакитна кров, елітний прошарок Мордовії! А ти уяви різницю між Спілкою письменників України і Мордовії і ще додай, що в нас чи не все начальство складається з українців, — розумієш тепер? Для них Руденко — це повержений янгол. Перед ним просто торопіють. Звісно, це спочатку, поки не звикли...

Отож, Пікулін пообіцяв Миколі Даниловичу за тиждень підшукати «легку працю», а «тим часом походить по цеху, придивіться, як воно там»...

Минув тиждень — і щось застрягло. Може, Пікулін забув про свою обіцянку? Бож радянський начальник. Ось тут Руденко показав свою вдачу і начальству, і зоні.

Рано в понеділок оголошує наглядачеві:

— Передай начальникові: він — офіцер, і слово, яке дав мені минулої суботи, було словом офіцера. Мені доводилося служити в його чинах, і я знаю, як треба такого слова дотримуватися. Якщо майор хоче, щоб я його поважав як начальника, нехай поводитьсь

відповідно до військового звання. А доти я на працю не виходитиму!

Влучніше вплинути на Пікуліна він не міг. Емведешники завжди відчувають приниження від того, що їхні погони нічого не варті в очах справжніх військових (і майор МВС, потрапивши до військової частини, буде радий, якщо дістане бодай сержантську посаду). А тут доводилося тримати марку свого міністерства перед бойовим майором... Руденко того таки дня дістав призначення до заводської лябораторії! Праця виявилася нескладною й залишала сили та час для писання поезій.

З першої зустрічі Руденко оголосив нашому табірному «товариству» письменницьке кредо:

— В акціях протесту участі не братиму. Мені 58 років, залишилося сидіти 12 — після зони не знаю, скільки доведеться жити. Мушу встигнути якнайбільше написати за ці роки.

Розумна позиція для письменника. Але хіба розумом визначається твоя поведінка, коли поруч товариші провадять голодівки і йдуть за це до карцерів!

Микола Данилович чи не одразу опинився в особливо складній ситуації з цією своєю деклярацією письменницького неутралітету.

Першою акцією, яку йому довелося побачити в зоні, виявилася призначена ще Чорноволом колективна голодівка протесту проти репресій на Україні — в День українського політв'язня, 12 січня 1977 року. А на нашій, дев'ятнадцятій зоні, як на гріх, не залишилося жадного українця-дисидента з так званих «молодих». Когось відвезли до Владімірської тюрми, когось — до Пермських таборів, у багатьох саме позакінчувалися строки. Словом, збиралися цього разу поголодувати на оборону українців росіяни, лотиш, британець, єврей... Ну, як міг у цій ситуації втриматися від акції — за всієї розсудливості, за всього бажання — українець Руденко? Подумав, подумав наш Микола Данилович та й відголодував цілих три доби замість одного дня: «На менший час, — пояснив мені, — я голодувати не підготований».

— Такий самий навіжений, як і ти! — сказав мені про нього Будуляк-Шаригін. — щохвилини пише. Тільки ти прозу, а він — вірші.

Мені дійсно, важко писати про Руденка, бо за вдачею він

здавався дуже близькою людиною, але запам'ятати й писати про схоже — найтяжче: схоже — воно звичне й не залишає карбів у пам'яті, як його воскресити?

Микола Данилович щоміті був заглиблений у писання віршів. З етапу привіз до зони грубий зошит, від початку до останньої сторінки заповнений римованими рядками. Перший вірш у ньому він написав, заледве переступивши поріг камери («Усе пізнавши й переживши»); а в день прибуття до зони завершив цей тюремно-етапний цикл. Точно пам'ятаю, коли я ознайомився з Руденковими поезіями: 18 січня 1978 року. Мені минало 44 роки — останній, четвертий день народження «за ґратами». В умивальні загону зеки відзначили ці «три чвірки»: був чай та пиріг, виготовлений із печива та повидла, купленого в ларку; словом, урочисто вийшло. Піднесли спільний дарунок «громади» — поштівку, підписану друзями, а від Руденка був подарунок особливий: ще вранці, окремо від усіх, вручив мені три чудові українські поштівки з квітами (їх принесла йому на побачення дружина), а на звороті написав три строфи віршованого привітання українською мовою. Оскільки не всі мої вчорашні гості розуміли по-українському, я вирішив (і до вечора встиг) зробити російський переклад цих рядків. За столом, після читання оригіналу, несподівано для Миколи Даниловича і прочитав свій переклад. Українського тексту, на жаль, повністю не пам'ятаю (одну поштівку вкрали на етапі, дві інші мусів залишити у Союзі — їх не пропустила митниця), але переклад у пам'яті залишився:

М. ХЕЙФЕЦУ В ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

Твой творческий покой в водовороте-мире,
Ты про уют давным-давно забыл,
И в день, когда тебе сорок четыре,
Ты сердцем тот, каким и в двадцать был.
Тебя печальным люди не видали.
По временам рисуется и мне:
Когда бы в пламя вдруг тебя погнали,
Ты улыбался б даже и в огне.
Со взором, в свою душу обращенным,
С душой, которой знание вобрал,
В земную твердь и в небеса влюбленный,
Живи сто весен Рыцарем Добра!

До цього я віршів ніколи не писав (якщо не рахувати спроб перекласти Стуса). Несподівано Микола Данилович почав палко схвалювати мої віршоробні здібності: «Не думав, що можливий такий точний переклад». І, збуджений похвалами, я попросив у нього зошит з українськими віршами: «Спробую перекладати».

Півтора місяця, аж до його раптового від'їзду на «шпитальку», я

був заклопотаний виключно пробою сил у віршуванні: так цікаво це виявилось. Микола Данилович перевіряв кожен мій рядок й учив, учив мене елементарних правил віршування: я не знав навіть того, наприклад, що дієслівні рими вважаються неестетичними. Зрештою, пишаюся, що учнем він був задоволений: кажу не без деякої самовтіхи, бо за всієї природної доброзичливості та доброти, що їх випромінював поет, був він майстром і від учня вимагав майстерности у ремесві. Іноді доводилося робити по три-чотири спроби з варіантами, але закінчувалося все благополучно, тобто авторизацією перекладу. Ми встигли узгодити, пам'ятаю, дванадцять поезій, коли, повернувшись першого березня з праці, я довідався, що вчителя відвезли на «шпитальку» — без жадного його прохання чи скарги на здоров'я: ГБ почало якусь нову гру з його «ізоляцією». Взяли Руденка нагло й таємно, і зошит із віршами залишився в мене, але без його вчительського слова руки в мене опустилися, а можливо, просто виснажився я з незвичної півторамісячної віршотворної лихоманки: тільки без учителя не зміг перекласти жадного рядка. І побачитися вже не довелося: у квітні кінчався мій табірний строк, а Руденко все ще не з'являвся в зоні...

Думаю, що легкість, з якою я навчився перекладати вірші, пояснювалася вже згаданою нашою психологічною близькістю: найскладніше в поезії — дух твору — сприймав я тоді без жадного зусилля. А російською літературною мовою та технологією перекладацької праці наставник мій володів досконало, і з ним легко було йти далі незнайомими стежками гармонії.

Пам'ятаю, останній, дванадцятий, переклад я ніяк не міг подолати. Спочатку йшло легко, але в тексті згадувалася «лірична героїня», про яку герой згадував: «... кому падеш на серце в напівсні?» Для ритму я вставив у російський переклад слово «дружина», що саме собою напрошується для зека. І тут лагідний Микола Данилович спохмурнів:

— Я б не хотів, щоб у такому контексті була згадана моя дружина.

Нагадую, що український оригінал написано на етапі, до того, як Микола Данилович зустрівся в зоні з дружиною, і вірш віддзеркалив певний етап його душевної боротьби, про який потім, у зоні, йому було неприємно згадувати.

Було це так. Після прибуття до зони в'язневі належить особисте побачення з родиною — звичайно це перша зустріч наодинці після річної розлуки. Микола Данилович чекав на зустріч із дружиною пристрасно, але — як рапортом з'ясувалося — і з внутрішньою

мукою. Гуляли ми двором промислової зони після закінчення праці, чекаючи розводу, і раптом у нього вихопилося:

— Мені треба поговорити з нею серйозно. Розумію, важко молодій жінці чекати самій стільки років, але треба постаратися вести приватні справи так, щоб не муляти очі стороннім людям. Адже це я можу в неї попросити? Маю право?

Либонь, боліло серце, якщо розповів мені, людині, зрештою, чужій.

— А як ви, Миколо Даниловичу, змогли дізнатися, що вдома не все гаразд? — я поставив це природне запитання, захоочений його відвертістю. Справді — людина перебувала в суворій ізоляції, у слідчій тюрмі КГБ, і раптом довідалася про життя своєї родини... Звідки?

— Від слідчого...

Дуже делікатно, не називаючи ні імен, ні дат, ні ситуацій, він розповів: слідчий повідомив, що в його домі живе тепер інший чоловік.

— Вибачте, Миколо Даниловичу, що даю пораду старшому, але я вже кінчаю строк, а ви тільки почали, і як зек — старший я. Покладіть собі за непоруше і постійне правило: ніколи не вірте жадному слову гебістів...

Я й тепер ніби увіч бачу його обернене до мене обличчя, що жадібно шукає порятунку від муки, а на задньому пляні білий сніг, перекреслений двома рейками вузькоколійки.

— ...Вони завжди нам кажуть брехню. Це їхня праця. Вам тяжко в це повірити, бо ви ще не усвідомили, що вони не противники, а вороги. Найнебезпечніше, коли вони діляться з вами фактами. Вони повідомлять точний факт, але перекрутять якусь дрібничку, дату, прізвище, — а саме від цієї дрібнички залежить решта обставин справи. Я спостерігаю за ними майже чотири роки і бачив іноді в ситуаціях, коли саме правда була для них вигідніша за брехню. Та вони не змогли втриматися, все таки збрехали. Для них можливість збрехати цінніша навіть за вигоду! Як би це пояснити... Ваша письменницька зброя — це правда, без цього ви не можете професійно працювати. Їхня професійна зброя — брехня. Розумієте? Їхня праця — обов'язково брехня. Якщо вони вам натякнули, що вдома у вас не все гаразд — будьте спокійні: там усе гаразд...

З побачення він повернувся щасливий, просто випромінював радість. Не знаю, як там вони порозумівалися, про що говорили — Микола Данилович вимовив лише дві фрази:

— Все правильно, Мишо. Не ті дати, не ті ситуації...

(А одночасно його сусіда у камері побачень, Бабур Шакіров — пантюріст, 12 років суворого режиму — обурювався Руденковою поведінкою на побаченні:

— Він якийсь ненормальний. Дружина в нього молода, гарна. Він мені не дав п'ятьох хвилин з нею побалакати! Я лише хотів про політику довідатися; хлопці, вона повна інформації, я відчуваю, а він і сам її про це не питає, і мені не дає. Йому не до політики, у нього коханья... — зідхнувши, закінчив збуджений Бабур).

Зрозуміло, що після побачення Миколі Даниловичу не хотілося, щоб слово «дружина» в будь-якому значенні виникало довкола тих «етапних» поезій, де мовилося про невірність коханої. Так мій переклад і залишився тоді не завершеним... Але, як то кажуть, із пісні слова не викинеш: майбутнім дослідникам Руденкової лірики ці дрібниці з «грою» ГБ довкола дружини-подруги допоможуть щось збагнути у деяких його рядках.

Намагаючися пояснити для себе феномен Руденка, гебісти навіть склали схему, буцімто «першопричиною» його опозиційності є молода дружина, що «дисидентствує». Їм завжди потрібні «прізвідники», «ініціатори» та «організатори»...

Кілька слів про його філософські та економічні погляди.

Микола Данилович викладав мені своє кредо у філософії та політекономії. На жаль, я забув деталі. Пам'ятаю, філософська його концепція обґрунтовувала космічний зв'язок людини з невідомими глибинами Всесвіту. У якомусь космологічному питанні Руденко, за його словами, вступив у суперечку з Андрієм Дмитровичем Сахаровим та молодими космологами, що його тоді оточували, і на їхнє здивування, дальші експерименти довели, що рацію мав поет, а не вчені.

— Вони в мене запитували: як ви могли про це дізнатися? Я відповідав: прочитав у Арістотеля...

На відміну від Стуса, шанувальника німецької філософії та надскладних філософських систем, Руденко захоплювався старогрецькими мудрецами: Платоном, Арістотелем... Мені його філософські погляди не виглядали переконливими; певне, тому я й не запам'ятав деталей. Хоч і скільки Микола Данилович переконував мене у науковості своїх поглядів, мені тоді здавалося, та й тепер здається, що це були поетичні конструкції, породжені фантазією літератора, а не логікою та уявою науковця. Я аж ніяк не сумніваюся в їхній істинності; цілком можливо, що поетова фантазія інтуїтивно збагнула саме глибини, які лише через сто-двісті років будуть експериментально доведені й стануть абеткою для філософськи освіченої еліти людства. Тоді вчені, можливо, з захопленням цитуватимуть Руденкові поезії, як сам він тепер цитує Платона, це цілком можливе. Але покищо... покищо його наукові ідеї не дозріли

для експериментів, вони все таки лише поетичні фантазії і повинні цікавити історика літератури, а не філософа. Власне, все це громіздке міркування зводиться до того, що й у філософії Руденко залишився собою, себто насамперед поетом!

Щодо політекономічних розвідок Миколи Даниловича, то вони добре відомі читачам у його власному викладі — з «Економічних діалогів». Колись я цікавився політекономією і студював усі томи «Капіталу» (невдячна, треба сказати, праця), але у зрілому віці геть утратив інтерес до цієї науки, і навіть Микола Данилович не зміг збудити його. Хто там має рацію: Маркс, фізіократи чи ще хтось, — їйбогу, мені тепер байдуже. Зате цікавили життєві деталі, що вторгалися в його розповіді про дискусії з Марксом, ці подорожчачі він повідомляв побіжно, десь у проміжках між теоретичними викладками, але саме їх я запам'ятав непогано.

Отож, жив і писав на Україні в 40-60-их роках найблагополучніший літератор Микола Руденко, і все у його фаховій кар'єрі складалося якнайкраще: виходили поетичні збірки, виходили романи (один із них стояв на полиці нашої таборової бібліотеки), його твори перекладали іншими мовами (я потім згадав, що прізвище Руденко бачив у реклямних проспектах московських видавництв).

Паралельно складалася партійна кар'єра, хоча й не без певних ускладнень. Ветеран-фронтовик, він уже у 28 років став секретарем парторганізації у Спілці письменників України — саме в той час, коли у всій радянській імперії почався погром «космополітів», себто євреїв.

— ...на суді виник тяжкий епізод, — побіжно згадував Руденко, — виступав експерт обвинувачення, професіонал-літературознавець (тут він назвав прізвище, здається, добре відоме в колах українських літературознавців, я його забув), колись звинувачуваний у «космополітизмі»...

— Єврей, Миколо Даниловичу?

— Так... Виступав він мерзенно. Я попросив у суду дозволу поставити йому декілька запитань. Суддя дозволив. Скажіть, питаю його, ви пам'ятаєте, в чому 1948 року звинувачували вас? — Так, відповідає, мене звинувачували в антипатріотичних висловлюваннях. — В антирадянщині, уточнюю я, себто у зраді марксистсько-ленінської ідеології! — Він не заперечує. — Скажіть, ставлю йому наступне запитання, ви пам'ятаєте, яку посаду я тоді обіймав і яку позицію щодо вашої справи обстоював? — Ви були секретарем письменницької партійної організації і боронили тих, кого тоді несправедливо звинувачували у космополітизмі. Ви твердили, що мої помилки не можна розцінювати як зловмисні і спрямовані проти радянської влади. — Ще одне запитання ставлю йому: чи допомогла моя позиція, коли вирішувалася ваша доля? — Допомогла, — відповідає...

Тієї миті в мене промайнула думка: якщо зобразити подібний сюжет у кіно — звинуватять у мелодрамі й неправдоподібності.

— ... питаю його: так чому ж тепер, коли ми помінялися місцями, чому ж ви не можете припустити, що коли навіть з вашого теперішнього погляду я не маю рації, то мої помилки також можуть бути не зловмисні й не вимагають суворого вироку? Адже ви маєте свій досвід. Ви не можете не пам'ятати, як інстанції, що сьогодні звинувачують мене, раніше звинувачували вас, — минуло лише кілька років, і всі зрозуміли, що ви мали рацію, а ваші обвинувачувачі були ворогами народу. Чому б вам не припустити сьогодні, що в моєму випадку результат може бути такий самий?

— Що він відповів?

— Що? Мовляв, сорок восьмого року були помилки, і я мав рацію, рятуючи його і його друзів, а тепер усе роблять правильно, тепер має рацію він, допомагаючи ГБ топити мене й Тихого.

... Але не тільки громадська та професійна кар'єра Руденка складалася за тих років вельми вдало. Виглядало безхмарним і його сімейне життя. Одружився він із дівчиною, з якою заручився ще молодим хлопцем, до війни. На фронті зустрів іншу, полюбив її, але після війни несподівано довідався, що його наречена жива, чекає на нього, і — дотримав слова, даного їй: це також характерне для Руденка. Народився син, первісток, пестунчик! Усе нібито чудово. Але десь у середині 60-их років літератор зацікавився законами політекономії. Як усі радянські інтелігенти, він студіював у гуртку політосвіти «Капітал» та «Історію економічних учень» і дійшов висновку, що засади марксової теорії вартости не відповідають істині. (Я, природно, не торкаюся питання, хто з них має рацію — Маркс чи Руденко, до мого сюжету наукова суперечка не має жадного відношення). Опублікувати свої «антимарксистські» думки він не міг, але охоче їх переповідав, і крамольні роздуми дійшли до начальства. Можливо, в іншому регіоні СРСР справу загальмували б — зрештою, кого цікавлять Марксові викладки — але такого падлючого й кар'єристичного начальства, як на Україні, здається, немає ніде в імперії: принаймні київське письменницьке керівництво і в Москві, і в Ленінграді має славу носорогів, хоча в цих російських столицях також сидять аж ніяк не добренькі дячки. Уявляю, як зраділи керівні громадяни-письменники, коли Руденко почав висловлюватися проти «карли-марли»: з'явилася можливість «ужити заходів», «работать идеологицки»! «Заходів уживали» різних, одним із них, до речі, дуже ефективним, виявився психологічний вплив на дружину «неслуха».

— Вона хотіла відправити мене до божевільні, — розповідав Микола Данилович. — Не бажала втрачати привілеїв письменникової дружини, а якби мене вважали божевільним, отже, ні в чому не винним, усе збереглося б за нею. Не сама, думаю, вигадала такий

сюжет, — бувало, зустрінеться з цими людьми — і думки щодо психушки в неї міцнішають, а як побуде коло мене, слабнуть. Кілька місяців я був майже на порозі психушки, а потім узяв розвід, залишив їй усе, що мав, усе, що заробив за життя, аби не потрапити до лічниці.

... Думаю, до психушки його не відправили не тільки тому, що колишня дружина залишила його у спокої. Поперше, дуже вже чарівно-поставна, делікатна й дивовижно врівноважена людина, він аж ніяк не був схожий на божевільного. У ньому немає ані жаринки тієї нервозности, тієї радянської зашарпаности, яку бачиш чи не в кожного на вулиці, — надто у багатьох дисидентів, обложених стеженням: ця нервозність, «психопатологія», либонь і допомагає деяким психіятрам домовлятися зі своїм лікарським сумлінням. Крім того, Руденків «кримінал» мав тоді не гострий характер: подумаєш, Марксові вправи, давні більшовицькі табу, — це вам не національне питання, не незалежна Україна, не демократія, не багатопартійність. Словом, уцілів тоді Микола Данилович! Але яка фантастичність сюжету, ніби в літературних конструкціях Орвела чи Шеклі: дружина намагається відправити свого чоловіка, батька своїх дітей до божевільні, бо він розходиться з Марксом у питанні про вартість товару! І все це сприймається оточенням звично: я сам уперше усвідомив фантастичність світу, в якому жив, лише опинившись по цей бік кордону.

... Після розводу, за кілька років, у нього з'явилася подруга, за його розповідями, дуже гарна малярка. Жінка народила йому сина, але вийти заміж відмовлялася — поки він не відмовиться від своїх теоретичних розбіжностей з автором «Капіталу».

— А ви зробили їй формальну пропозицію?

— Звичайно. Але вона висунула умову... Їй здавалося занадто небезпечним пов'язувати своє життя з людиною, яка спростовує Маркса.

... Через кілька років він зустрів молоду жінку, яку не злякали ні Маркс з фізіократами, ні Гельсінкська угода 35 країн Європи та Америки, ні боротьба за звільнення політ'язнів-українців. Саме вона й стала його новою дружиною й поділила з ним його долю до кінця.

■

За чаєм Микола Данилович любив розповідати епізоди з київського життя. Каюся, ці сюжети здавалися такими неправдоподібними і пристосованими тільки для суботнього теледетектива, що я їх слабо запам'ятовував і зовсім не записував. Усе ж переді мною сидів письменник-фантаст: я завжди в голові це враховував.

Та після зони довелося розмовляти з киянами, і, після спілкування з ними, я почав здогадуватися, що неймовірно розповіді Руденка цілком протоколювали незвично яскравий для мене, північної людини, південний стиль життя. Щось цікаве, пам'ятаю, він розповідав тоді про сімейку Хрущових, про дітей Шелеста та Щербицького, хтось із них пропав, хтось начебто повісився, — це були закінчені новелі в стилі честертонівського отця Бравна.

— А як поживає наш колишній оберопікун пан Семичастний? — запитав я про ексголову всесоюзного КГБ, звільненого за «небрежність» (він входив до групи Шелепіна) і висланого до Києва «на низи» — віцепрем'єром України.

— Семичастний прославився, — відгукнувся Микола Данилович, — у нього є син, боксер-любитель. Якось діточки керівників, золота молодь, зібралися на замиській урядовій дачі. Син Семичастного посварився та побився з сином Сидоренка, другого секретаря ЦК України, вдарив його так невдало, що той випав з розчиненого вікна, ударився головою об асфальтовану доріжку і відразу помер. Що робити? Всі юнаки й юначки, що були на віллі, вирішили мовчати: зачинателем бійки був забитий, і ніхто його вбивати не збирався, це вийшло випадково... І от поповзла по Києву чутка, що зник син Сидоренка. Боже мій, як його розшукували — цілий рік! Пам'ятаю, промацували дно озера, і, кажуть, висушували деякі озера. Де тіло? Ми в Києві почували себе в напівобложеному стані. Шофера допитували, куди він подів хлопця, а той твердив, що привіз на дачу, а звідтіля син шефа не виходив, а свідки з дачі показували: так, приїхав на дачу, а потім знову кудись від'їхав. Пошепки розповідали в місті, що не бачили далі того шофера; так це чи ні — не скажу, бо не знаю. Раптом за рік пішли нові чутки: віднайшли тіло. Виявляється, син Семичастного після вбивства викликав на дачу батька: що робити? Той засунув труп у багажник автомобіля, і разом повезли його ховати. Не знаю, як саме, але по дорозі труп знайшов офіцер ДАІ (державна автодорожня інспекція — служба нагляду за вуличним рухом, типу жандармерії). Семичастний запропонував йому угоду: допоможи сховати тіло, а я в боргу не залишуся... Він в якості заступника голови Ради міністрів опікувався міліцією на Україні! Мент зметикував, кому й яку послугу робить, і тут таки запропонував: «А що краще? Он роблять дорогу. Закопаємо в шосе, завтра це місце заасфальтують — жоден дідько не відшукає його під асфальтом!» Ніхто й не знайшов. Але дідько все ж їх підвів: мент так почав швидко зростати в кар'єрі, що загуляв з такого «везіння», запив і жінку кинув. Вона якраз і з'явилася в прокуратуру: хочете знати, де лежить тіло сина Сидоренка? П'яниця пробрехався їй про своє щастя, а вона й помстилася йому.

Інші сюжети були вже пов'язані з його власними «детективними пригодами», тому я їх запам'ятав краще.

— Ми жили на передмісті Києва Конча-Заспа. Викликали нас з дружиною в місто, в партійний комітет Спілки письменників. Авта у нас немає, я залишив його першій жінці, беремо таксі... На парткомі розмова якась довга, дивна, незрозуміла: для чого й для кого. Врешті запитую: якщо у вас немає конкретної справи, чому нас викликали? Знову тягнуть час. Нарешті, відпустили. Їдемо з жінкою додому, знову в таксі. Раптом по дорозі машину зупиняє даїшник (від «ДАІ») і кудись веде шофера. Відсутній той досить довго, а ми сидимо в авті і гадаємо, за що ж забрали: жадного порушення правил не було, я ж розуміюся в цій справі, сам воджу авто... Повернувся шофер злющий, на нас не дивиться. Коли приїхали, я простягаю гроші для розрахунку а він відводить руку: — «Ваших грошей не потрібно». Та-ак. Зрозуміло. Входимо в хату і починаємо шукати устаткування. Дивлюся, он воно: маленька «блошиця» під стелею висить. Сідаю до письмового столу, пишу заяву до парткому: змальовую весь випадок, а наприкінці ставлю питання: невже партійний комітет письменників України понизився до того, що готовий прислужувати відволікаючою зброєю при праці оперативників ГБ? Через день знову викликають до парткому. Знову довга розмова з приводу заяви, потім вони їдуть до нас на дачу, оглядаємо разом — а стеля вже чиста! Все прибрали. Ну, Микола Даниловичу, — пояснюють, — бачите самі, вам при-виділося.

Обшук перед арештом також супроводжувався ґебістськими кльовнадами (ця контора взагалі полюбляє комедії):

— Після створення групи Гельсінки я зробив тайник для документів у лазничці: виймалася одна з кахель, і за нею зберігалися в ніші наші папери.

На цьому місці хтось з таборових ветеранів (вже не пам'ятаю, хто саме) несхвально прицмокнув язиком: тільки в таких місцях ГБ й шукає схованки. Руденко прекрасно зрозумів звук і промовисто здвигнув плечима. Так ясно, хоч і без слів, відповів: зрештою, я не конспіратор, я — письменник.

— ... вони, звичайно, провели оперативний обшук у мене завчасу і знали, де саме сховані папери...

— Вони все вже перефотографували, — зважився докинути я.

— Напевно. Офіційний обшук виглядав церемонією, для протокола. І не могли утриматися від натяків. Обшукуючи кабінет, попереджають: «Ось зараз тут закінчимо, а потім підемо лазничку дивитися». Обшукуючи спальню, майже вибачаються: «Ми на всяк випадок ще й тут оглянемо, а вже потім будемо лазничку оглядати...»

— Можливо, психологічна гра, мовляв, нам все і завжди відомо, так що потім, під час допиту, краще відразу розповідати.

— Ледве чи так. Коли відкрили схованку у ванній, тішилися, як діти...

■

У ті місяці Микола Данилович мав у зоні позицію, «кота, що гуляє сам собі». Це нас зближувало.

Наприклад, оточують його бандерівці старого гарту, двадцятип'ятирічники, шляхетні, тверді, сміливі люди, але прості селяни. А селянин, як правило, не має широти поглядів, ні інтелігентського розуміння іншого, і українці не являли винятку з цього всесвітнього правила. Але їх поважний одноліток, солідний та уславлений земляк, обережно, але твердо тлумачить:

— Професора Орлова я знав добре. Який це друг України! Таки справжній друг.

Але, відійшовши від своїх, нарікав мені на москвинів:

— Орлов — виняток. А люди навколо нього часто зовсім не розуміють національного питання. Тобто розуміють, що воно існує, що потрібно щось вирішувати, але чому воно існує — це для них, як музика для глухонімого. Національні ідеали, національний гніт — у Москві вважають щось на кшталт місцевої хвороби: звичайно, потрібно лікувати, але вже краще, щоб вони там, на Україні, на цю хворобу не хворіли...

Ту ж «окремішність» його позиції, незалежність поглядів я помітив і в його спілкуванні з «молодими» зеками. Дисидентів на той час на зоні, як я вже писав, майже не залишилося, — всіх відвезли на північ, до Пермського табору, але на дев'ятнадцятій сиділи представники іншої фракції опору: підпільники. Дисидентів ця фракція сприймала, як йоржі — карасиків-ідеалістів, яких шука чомусь не з'їла, ще не розкрила як слід пашу... По-моєму, підпільники дещо заздро слідкували за раптово відкритими можливостями, а головне — за успіхами нової легальної опозиції та дещо заздрили їй.

Одного разу Артем Юськевич, з властивою йому хвацько-тріпацькою манерою висловився про «московських ліберальчиків» з «сальонів». Ми, звичні до його розгонистих висловів, знали, що словесам Артемця не слід надавати поважного значення — не в словах його сила. Підохочуваний іронічними посмішками співрозмовників, він раптом пішов далі звичного і зачепив людину, ім'я якої ніколи не піддавалося образам навіть у найбільш зубастих товариствах:

— А що ваш Сахаров? Справжню роботу ведуть інші люди, імена яких не відомі нікому, а вся слава припадає йому...

Я бачив, як Руденко поглянув на Сергія Солдатова, визнаного лідера підпільників у нашій зоні: вичікувально і з надією. Сам він ще не бажав висловлюватися: покищо приглядався до звичаїв, розміщення сил та симпатій у зоні. Але Сергій не просто промовчав — він схвально кивнув головою Артемові...

Надворі, куди ми вийшли після розмови в секції, Руденко

дослівно засичав мені у вухо (я також був «котом, що гуляє сам собі», і він це розумів):

— Ненормальні типи! Я визнаю, дещо вони все ж робили, але хіба їх висилування можна співставити з ділами Андрія Дмитровича. Він та людина, яку і міряють іншими масштабами. Як взагалі наслідуються порівнювати себе з ним!

Це виглядало як щось неймовірне: вперше й востаннє за місяці нашого знайомства я бачив ввічливого та делікатного Руденка в такому гніві!

Кагебісти пробували провадити з ним особливу гру.

Уже на слідстві розпочалися вистави: намагалися переконати, що *він* їх оббрехав, а тому його арешт — законний спосіб їх самозахисту.

— Ви, — говорить слідчий, — твердили в документах Гельсінкської групи, начебто Лісового засудили за його відкритого листа до ЦК з приводу арештів 1972 року, так? А це неправда, і ми вам доведемо, що ваші твердження були брехливі...

— Але, Миколо Даниловичу, — перериваю я, — Лісовий дійсно не тільки справді написав того відкритого листа, але ще й разом з Пронюком та Овсієнком намагався після арешту Чорновола відновити «Український вісник».

(Я знав докладно справу від самого Василя Овсієнка, який вже на той час закінчив свій перший строк).

— Саме так, — погоджувався Руденко. — Та ми на волі тоді цього не знали, бо судовий процес відбувався закрито. Вони дістали з архіву справу Лісового і показали мені: дивіться, мовляв, ви не мали рації...

Словом, кагебісти намагалися експлуатувати порядність та об'єктивність Руденка, широту його поглядів і готовість визнати свою помилку, коли справді доводилося помилятися, щоб схилити його до якогось компромісу. Мені не відомі подробиці слідства та суду, але в зону просочувалися чутки, начебто Олекса Тихий, його колега, був незадоволений Миколою Даниловичем. Можливо, Тихий — старий зек, вже все знав про своїх слідчих, про махлярів, пройдисвітів й ошуканців, знав справжню ціну їх аргументам, обіцянкам, врешті-решт, їх рішенням: вони нездатні вирішувати навіть таке просте питання про вагу пакунка, без згоди з начальством. Руденко ж ще по-письменницьки звик у людині бачити не кагебіста, а все ж людину, Боже створіння з добрими, гуманними рисами, хай то навіть буде найбільш небезпечний працівник українського КГБ.

Таких людей, як Руденко, кагебісти взагалі нездатні зрозуміти. Для них всі некомпетентки поділяються на дві категорії: на тих, хто крутить хвостом перед Комітетом, і на тих, хто відкрито плює на них з презирством. Перших комітетчики принижують, тиснуть, а других, якщо не можуть з якихось причин знищити, поважають, побоюються та поступаються їм (у дрібницях, звичайно, бо великі рішення, як уже згадувалося, від них не залежать). Але як поводитися з такими, як Руденко: хто їх і не боїться, але й не ображає, — зрозуміти вони не можуть і тому в таких випадках губляться.

З Руденком вони намагалися грати на можливості виїзду на еміграцію. Ще й після судового вироку вивезли його кудись у «привілейоване» місце та намовляли подати заяву на еміграцію, — і лише після того приставили до нас у зону.

Як я розумію, гра щодо можливості еміграції базувалася на взаємонерозумінні та непорозумінні. Відразу хочу сказати, що, на мій особистий погляд, кагебісти право дисидентів на еміграцію сприймають як вияв найвищої людської гуманності влади: могли ж забити, а ні, прошу, дозволили виїхати за кордон; адже кагебісти — прості радянські люди і як такі — космополіти, тобто такі, які вважають, що батьківщина там, де добре. А тому що за кордоном безумовно багатше й легше живеться, ніж на батьківщині, вони гадають, що роблять добро для дисидента, виганяючи (чи випускаючи) його з батьківщини. А тому що вони все ж люди практичні, то за таке добро, ясно ж, вони намагаються дістати «в лапу», тобто хабара, що зовсім природне з їх боку.

Тому вони й у випадку з Руденком хотіли дістати від нього бодай паршивенький папірчик з відмовою від правозахисної діяльності. Мовляв, ми тобі закордонний паспорт, а ти нам — невелике моральне задоволення.

З другого боку, в середовищі політичних в'язнів в усякому разі, але гадаю, ще й серед правозахисників на волі, — еміграція вважається вчинком непристойним. Не ганебним, але й не таким, що прикрашає борця. Виняток — євреї, вони їдуть на батьківщину, їм виїзд легально дозволений. Для кожного іншого — еміграція розглядається як деяка поступка владі, як угода з нею, і природно — це угода з ворогом, яка має сумнівний характер для таких «пуристів» правдивої віри, як політичні в'язні.

І коли кагебісти прохали якоїсь винагороди від Руденка за можливу еміграцію, вони зі свого боку мали рацію, а його впертість здавалася їм кокетуванням, кльовнадою, злобою, словом — якимось відхиленням від людської норми. Сам же Микола Данилович, погодившись на виїзд з України, за своїми мірками вже зробив велику поступку їм, вимушену безнадійним становищем, і

йти далі — для нього було просто немисленне, навіть якщо прикинути, що він міг піти на бодай якийсь компроміс.

Я бачив, як він переживав свою згоду на виїзд. Він знав Канаду, полюбив її під час своїх туристичних подорожей, але все ж вибрати щось поза Україною для нього було можливе тільки коли з другої шальки терезів буде дивитися на нього дожиттєвий табір, тобто смерть. Така відданість батьківщині незрозуміла тим, хто сидить по інший бік слідчого столу.

Микола Руденко — людина, в якій патріотизм гармонійно сполучається з відданістю свободі Духа, для якої Права Людини невід'ємні від Прав Народів. Зараз, перебуваючи у вільному світі, я начитався про те, що, мовляв, націоналізм з його засліпленням може стати майбутньою головною небезпекою, і що «хомейнізми» в різних варіаціях загрожують світові. В цих сумнівах є доля істини: скільки доводилося зустрічати людей, для яких ідея народу дорожча самого народу, живого, стражденного, часто сліпого, часто хибного, і все ж таки єдиного, заради якого слід жити й боротися. І тоді я згадую Миколу Руденка, людину, яка своїм життям кожночасно доводить, що існує синтез між патріотизмом та демократією, між любов'ю до свого народу та повагою до всіх народів, братерство з усіма людьми світу і всіма, хто живе, бореться, страждає й вірить у конечну перемогу Духа над темрявою.

ЯК ВОДА НЕ ТЕЧЕ...

Коментар до доповіді академіка Т. Заславської

В. Белоцерковський

У журналі АН СРСР «Общественные науки» ч.6 був надрукований короткий звіт про працю Всесоюзного семінару учених, на якому між іншими питаннями обговорювалася доповідь академіка Тетяни Заславської «Проблеми удосконалення соціалістичних виробничих відносин і завдання економічної соціології». Ще раніше примірник цієї доповіді потрапив на Захід, де викликав велике зацікавлення, бо доповідь дає досить сміливу аналізу причин економічної кризи в СРСР.

Всесоюзний семінар, на якому центральною була доповідь Заславської, був організований Інститутом економіки та організації промислового виробництва (ІЕ та ОПВ) Сибірського відділу АН СРСР у квітні 1983 року в Новосибірську при участі 132 керівних радянських спеціалістів — соціологів, істориків, економістів, філософів, юристів, психологів, географів та математиків — з 26 науково-дослідних закладів. Сам семінар був присвячений обговоренню дослідного проекту, здійснюваного відділом соціальних проблем Інституту економіки Сибірського відділу АН СРСР. Тетяна Заславська керує цим відділом і є автором головної ідеї обговорюваного проекту.

Переді мною повний текст її доповіді. Я хочу дати про неї уявлення читачеві й обговорити найважливіші, на мій погляд, місця цієї доповіді. Тетяна Заславська розпочинає доповідь констатацією всім відомих сумних обставин:

«За останні 12-15 років у розвитку народного господарства СРСР почала виявлятися тенденція до помітного зниження темпів зростання національного прибутку. Якщо у восьмій п'ятирічці приріст його становив 7,5% і в дев'ятій 5,8%, то в десятій він знизився до 3,8%, а за перших років одинадцятої — вже становив 2,5% (при зростанні населення країни в середньому на 0,8% річно). Це не забезпечує ні вимаганих темпів зростання життєвого рівня народу, ні інтенсивного технічного переозброєння виробництва».

Серед причин цього Заславська перераховує широко відомі: «недостатня зацікавленість робітників результатами праці», «високий рівень централізації схвалення господарських рішень», «...слабкий розвиток ринкових стосунків... обмеженість економічних прав, а звідти й економічної відповідальності підприємств за висліди господарської діяльності...»

А далі вже йде щось нове. Академік Заславська, пояснюючи історію створення та становлення існуючої централізованої системи, пише, що за 30-их років «переважну більшість робітників промисловости складали недавні вихідці з сіл зі слабо розвинутою правовою свідомістю й без претенсій на участь в управлінні. У більшості з них матеріальні стимули домінували над соціальними та духовними. Бувши порівняно мало розвиненими, вони являли собою зручний об'єкт управління».

За минулі роки виробничі сили настільки розвинулися, що, на думку Заславської, «поява та безперервне поглиблення регіональних, галузевих й економічних диспропорцій в народному господарстві СРСР... свідчить про вичерпання можливостей централізовано-адміністративного управління господарством, про конечність більш активного використання „автоматичних“ регуляторів балювання виробництва, пов'язаних з розвитком ринкових стосунків».

«Важливі зміни сталися, — пише далі Заславська, — і в соціальному типі працівника соціалістичної економіки. Незрівнянно зріс рівень його освіти, культури, поінформованости, правової свідомости. Основне ядро кваліфікованих робітників, від яких у першу чергу залежить ефективність виробничого процесу, сьогодні має досить широкий політичний та економічний кругозір, здібне критично оцінювати діяльність господарських і політичних керівників, чітко усвідомлює свої інтереси та при потребі здібне їх обстоювати. Засяг потреб та зацікавлень сьогочасних робітників набагато ширший та різноманітніший, ніж робітників 30-их років... — усе це одночасно говорить і про те, що вони стали значно складнішим об'єктом управління, ніж раніше», — підводить підсумок академік Заславська.

Далі вона вказує, що в наслідок розвитку виробничих сил та сучасної технічної революції «набагато підвищився, з одного боку, рівень видайности праці, а з другого — розмір збитків, яких завдають суспільству несумлінна праця, порушення трудової й технологічної дисципліни, безвідповідальне ставлення до техніки і т. п.»

«У той же самий час, — пише далі Заславська у своїй доповіді, — часто виникає парадоксальна ситуація, коли можливість вияву позитивної ініціативи трудящих зводиться багатьма адміністративними обмеженнями до нуля, а спектр антисуспільних способів поведінки залишається досить широким».

Визнаймо, що це дуже сміливе й відверте узагальнення для високопоставленого радянського академіка.

Виступаючи за здійснення кардинальних, глибоких реформ, за перехід від «адміністративних метод» керівництва людьми, — як пише авторка, — до «метод економічних», вона дозволяє собі поставити під сумнів одну з основних засад радянської політеко-

номії, а саме: «що при соціалізмі немає груп, зацікавлених у збереженні віджилих виробничих відносин».

Далі академік Заславська сміливо ступає на слизьку стежку класифікації груп, діючих у керівництві радянською економікою:

«На думку багатьох радянських економістів, однією з особливостей сучасної системи державного управління економікою СРСР є відносне послаблення функцій, з одного боку, вищої ланки, тобто органів, що репрезентують загальнодержавні інтереси (Держплан СРСР та ін.), а з другого — нижчої ланки, тобто безпосередніх продуцентів — об'єднань та підприємств. На відміну від цього функції проміжної ланки управління — міністерств та відомств (з їх територіальними органами) явно гіпертрофовані».

Розглядаючи ставлення цих груп до питань реформ, академік Заславська малює дуже похмуру картину. Про першу, вищу групу, вона пише:

«... частина працівників центральних органів управління, ролю яких у майбутньому слід би посилити, побоюється суттєвого ускладнення своїх обов'язків, оскільки економічні методи управління вимагають значно більшої кваліфікації керівних кадрів, ніж адміністративні методи».

Найбільш консервативною Заславська вважає другу, середню групу керівників. Вона пише:

«Працівникам галузевих міністерств та їх територіальних органів перебудова виробничих стосунків обіцяє суттєве звуження та спрощення їх обов'язків. Але вона таїть у собі так само й значне зменшення їх прав, економічного впливу, більше того, численности їхнього апарату, зокрема ліквідацію багатьох відомств, управлінь, трестів, відділів тощо, що розрослися як гриби за останні десятиріччя. Природно, що ця переспектива не влаштовує працівників, які посідають сьогодні численні „тепленькі місця“ з малозрозумілим колом обов'язків, але з цілком пристойним заробітком».

Найбільш зацікавленими у реформах академік Заславська вважає найнижчу ланку керівництва та простих робітників:

«Логічно групами, найбільше зацікавленими у переході до економічних методів управління, повинні бути, поперше, керівні „штаби“ підприємств (об'єднань), права яких плянується значно розширити, подруге — прості робітники та ІТР (інженерно-технічні працівники), які зможуть повніше використати особисті здібності, більш ефективно працювати та діставати вищий прибуток».

Але і тут вона бачить становище не в зовсім рожевому світлі:

«Найбільш кваліфіковані, енергійні та активні представники цих груп вважають, що зараз працюють не на повну силу. Вони бажать повніше самореалізуватися в праці, хочуть мати кращі умови життя й тому підтримують ідеї інтенсифікації економіки. На

відміну від них інертніша, старша й менш кваліфікована частина робітників побоюється, що за відповідне розширення прав і підвищення прибутків доведеться „заплатити” значним ускладненням обов'язків, зростом інтенсивності праці, підвищенням економічної відповідальності за її результати. А це багатьом цілком не пасує, тим більше, що діюча протягом десятиріч система виробничих відносин формувала переважно пасивний тип працівників, згідно з відомими принципами: „мені не більше всіх потрібно” та „моя хата скраю”».

Узагальнюючи свою аналізу академік Заславська пише:

«Зі сказаного видно, що суспільна конечність удосконалення виробничих відносин, а також системи управління економікою, що їх віддзеркалює, не знаходить прямого й чіткого відгуку в інтересах багатьох громадських груп. У цьому й полягає соціальна причина високої стійкості системи суворо централізованого, переважно адміністративного управління господарством».

Можна погодитися, що коли б ми не знали, що це пише академік Тетяна Заславська, завідувач, нагадаю, відділу соціальних проблем Сибірського відділу АН СРСР, то ми вирішили б, що це все з самвидаву!

Так, система зіпсувала багато груп населення і тим не послабила, а лише закріпила свою стійкість! Таке може бути прикметне, можливо, лише тоталітарним системам.

Але повернімося до доповіді академіка Заславської. Вона далі пише:

«...виробничі стосунки являють собою цілісну систему, всі елементи якої взаємопов'язані. Це проявляється в їх здатності „відштовхувати” експериментально вводжувані в них елементи більш ефективних, але якісно відмінних економічних моделей. По суті, протягом останніх десятиріч мала місце низка спроб укорінення в діючу систему окремих прогресивних метод управління та їх послідовного відштовхування, як не відповідних її духові. Аналіза накопиченого в цій царині досвіду приводить до висновку про можливість удосконалення складеного багато десятиріч тому механізму управління економікою шляхом поступової заміни найбільш застарілих його елементів більш ефективними».

Тут академік Заславська (крім усього іншого) фактично забиває осиковий кілок у чергову експериментальну реформу, розпочату тепер в СРСР андроповським керівництвом. Чи не вперше під час офіційної дискусії говориться про конечність зміни всієї економічної системи й усього економічного механізму управління нею. І чи не вперше на легальному рівні академік Заславська обґрунтовує конечність докорінної перебудови еко-

номічної системи не тільки її неефективністю, але й тим, як впливає ця система на людину.

Читаємо:

«Соціальний механізм розвитку економіки, що діє під цю пору в СРСР, не забезпечує задовільних результатів. Формований ним соціальний тип працівника не відповідає не тільки стратегічним цілям розвинутого соціалістичного суспільства, але й технологічним вимогам сучасного виробництва. Поширеними рисами багатьох робітників, особисте формування яких відбувалося за останніх п'ятирічок, є низька трудова та виробнича дисципліна, байдуже ставлення до виконуваної праці, низька якість праці, соціальна інтернність, низька самооцінка праці як засобу самореалізації, яскраво виражені споживацькі орієнтації, невисокий рівень моральності. Досить нагадати про широкі масштаби діяльності так званих „тягунів” (крадіїв), розповсюдження всіляких „темних” махінацій громадським коштом, розвиток „лівих” виробництв, приписок, „виведення” заробітної платні незалежно від результатів праці».

«Соціальний механізм економіки, що діє під цю пору, наставлений не на активізацію, а на обмеження корисної економічної діяльності населення. Все так само „карають” чи просто гальмують ініціативу керівників підприємств у ділянці організації виробництва, удосконалення економічних зв'язків. Зараз високу громадську оцінку частіше дістає діяльність не найбільш талановитих, сміливих та енергійних, а найбільш „слухняних” та виконних керівників, нехай навіть не здатних похвалитися виробничими успіхами».

Отож, убивча аналіза, виявлення корінної гнилизни системи. А як же з конструктивною програмою? В ряді місць доповіді академіка Заславської мають місце лише загальні слова про напрям конечних змін. Це, як ми бачили, децентралізація управління економікою, розвиток ринкових відносин, збільшення економічних прав та відповідної економічної відповідальності за наслідки господарської діяльності.

Заславська запевняє, що відповідної цілісної й розвинутої конструктивної програми немає і наголошує на потребі її створення.

«Конечне, — пише вона, — опрацювання, обґрунтування і практична перевірка „моделю” соціального механізму розвитку економіки, який спирався б на господарський механізм з ефективними зворотними зв'язками і забезпечував, поперше, інтенсивний розвиток виробництва, подруге, формування посправжньому соціалістичного типу робітника».

Пригноблююче вражає кінцівка доповіді на тлі тієї обставини, що потрібний модель у світі вже достатньо опрацьований і навіть

має немало «практичну перевірку», про що Заславська не може не знати. Кілька разів вона посилається на виступи такого «великого» реформатора, як болгарський генсек Тодор Живков! Але навіть натяку немає в її доповіді на існування великих підготовчих робіт з серйозними ідеями щодо реформи системи реального комунізму у напрямі обох названих нею цілей.

Це ідеї реформаторів з Чехо-Словаччини, — ідеї Ота Шіка, Радослава Селуцького, ірже Коста та інших, ідеї, які почали вкорінювати в Чехо-Словаччині 1968 року.

Ці ідеї опрацьовані й втілені в конкретні програми і в проєкт відповідного законодавства радниками польської «Солідарности» та затверджені спеціальним «дорадчим центром» представників майже всіх великих підприємств Польщі. Зрештою, це й ідеї, про які, правда, покищо лише в узагальненій формі, писали активісти демократичного руху в СРСР. Такі як Зорін та Алексєєв і мордований зараз у таборах керівник Української гельсінкської групи письменник Микола Руденко та керівник Московської гельсінкської групи, фізик, член-кореспондент АН Вірменії Юрій Орлов.

Мова йде про ідеї децентралізації і демократизації «реального соціалізму» на основі самоуправління трудових колективів та групової власності на засоби й продукцію виробництва. Прихильники цих ідей, до яких належить і автор статті, вважають, що лише колективна власність робітників та службовців на свої підприємства чи заклади дасть їм не лише справжню свободу для ініціативи, але й зобов'яже їх повнотою відповідати за економічні висліди праці тих установ.

Система самоуправління, вважають її прихильники, здібна подолати наслідки розкладницького впливу на людей тоталітарного соціалізму, про які так сміливо й точно пише у своїй доповіді академік Заславська.

Будуть люди несумлінно працювати чи висувати некомпетентних осіб або поганих адміністраторів у керівництво — самі ж доведуть своє підприємство до банкрутства. Дотацій не буде!

Будуть дуже велику частину прибутку брати на заробітню платню і дуже мало залишатимуть на розвиток техніки й технології — програватимуть у конкуренції з іншими самоуправними підприємствами, які розумніше диспонуватимуть своїми прибутками.

Будуть продовжувати «виносити» (красти) чи псувати заводське обладнання — робитимуть це на шкоду своїм товаришам, а не проти безоглядної потвори — держави. Це відразу міняє становище. Красти у товаришів — на це охочих значно зменшиться, а решту, остаточно зіпсованих, швидко спіймають і виженуть. Про те, як буде такий модель діяти в СРСР, можна побачити на

прикладів бригад «шабашників» чи перечитавши шедевр Андрія Платонова, оповідання «Про погаслу лямпочку Ілліча».

На відміну від минулих соціально-економічних систем, система самоуправління та групової власності спирається одночасно як на ідеологічні, так і на меркантильні компоненти людської психіки, як на поривання людей, що усвідомлюють свою смертність, до єдності (кращий захист від страху перед часом та смертю), так і на змаг до самоствердження, знімає вічне та важке протиріччя між ними.

В той же час система самоуправління, як вважають її прихильники, це й нова ера у розвитку демократії — вхід демократії входовими дверима в середину підприємств та закладів.

Робітничі ради — парламент, законодавча і контрольна рада. Дирекція — виконавча влада, вибрана й призначувана за конкурсом Робітничою радою.*

Надання більшої незалежності керівникам підприємств, чого домагається академік Заславська, без господарського контролю над нею (незалежністю) колективу підприємства (з допомогою органів самоуправління) призведе до самоуправства адміністрації, до нової корупції, як це має місце в Югославії, де органи робітничого самоуправління не мають реальної влади, а адміністрація підприємств має значну свободу дій.

І не лише тільки деї самоуправління, але й поважний досвід у їх реалізації вже накопичено у світі. У демократичних країнах вже існують багато самоуправних, що належать трудовим колективам, підприємств, великих і малих, а також самоуправних технічних інституцій, шкіл, медичних закладів, супермаркетів. І число їх зростає, особливо за останні десятиліття. В США самоуправних підприємств нараховують уже понад 5 тисяч! І за всіма головними економічними показниками ці підприємства в значній мірі перевищують середній рівень у цих самих галузях капіталістичних підприємств! Про все це також не може не знати академік Заславська, спеціаліст з економічної соціології.

Так само, як, можливо, знає Заславська про ту важливу обставину, що, окрім структури самоуправління, немає інших поважних альтернативних моделей для *демократизації* та загального оздоровлення країн «реального соціалізму». Після польських подій, після переходу «Солідарности» до боротьби за

* Тут не заторкуємо проблеми відповідності великої системи держави малим системам самоуправних підприємств та закладів, відповідність політичної структури й механізму розширеного відтворення, а разом з тим не розглядаємо й гарантій відкритості системи для кожної еволюції (в тому числі й у бік «нормального капіталізму»).

самоуправний устрій — цього вже важко не бачити. Тут є лише два підходи: вважати устрій самоуправління переходовим до «нормального» капіталізму або вважати його початком нової ери людства, але без антагоністичних кляс та відповідної міжособної боротьби, синтезним укладом (якщо тоталітарний соціалізм — синтеза капіталізму) чи як зформулював академік Сахаров, «деяким аспектом здорової конвергенції» (між капіталізмом та існуючим соціалізмом).

Той підхід, що приблизно через місяць після семінара у Сибірському відділі АН СРСР, на якому була прочитана доповідь Тетяни Заславської, у травні було розповсюджено та надруковано у підпільній пресі «Солідарности» текст звернення до Сейму тридцять шістьох видатних польських учених — економістів, соціологів, юристів, колеґ Заславської. У цьому зверненні вони закликали Сейм здійснити ухвалені Сеймом до проголошення військового стану закони про самоуправління. Дуже цікаво співставити думку польських учених з доповіддю Заславської. Поляки пишуть:

«Після багаторазових невдач при запровадженні економічних реформ у післявоєнній Польщі ми переконалися, що успіх на цьому відтинку можуть забезпечити лише: система самоуправління, керована Радами трудящих, економічна незалежність підприємств від держави і незалежні, плюралістичні профспілки.

«Органи самоуправління трудящих повинні стати рушійною силою економічних реформ. Вони повинні стати силою, здійною злати опір бюрократичного апарата впровадженню реформ».

Той опір, про який так сміливо пише у своїй доповіді і Тетяна Заславська!

Польські вчені закінчують своє звернення такими словами:

«Ми глибоко переконані, що громадське самоуправління в усіх його формах є найбільш важливим інструментом об'єднання польського суспільства. Ніхто не має права залишити суспільство без цього інструмента, кінцевого для *підтримки громадських зв'язків та розвитку у трудящих почуття відповідальності за долю країни й за свою трудову діяльність*» (підкреслення моє — В. Б.)

На відсутність цього почуття відповідальності у багатьох радянських людей так само нарікає у своїй доповіді Заславська. Нарікає, але не проголошує нічого, що допомогло б це почуття розвинути.

Зауважмо, що звернення польських учених, — не дисидентів! — з'явилося, як ми вже згадували, у травні, тобто ще до зняття воєнного становища (22 липня 1983), але автори звернення не були покарані. Академік же Заславська вирішує сказати у своїй доповіді дуже багато, фактично висловлюючи смертний вирок радянській

економічній системі, та все ж не наважується, не може навіть вжити таке слово — самоуправління!

Так уже, видно, бояться радянські керівники ідей самоуправління. Заславська, припустімо, могла бути не згодна з цими ідеями, але не говорити про них, обходити їх мовчанкою вона б не стала — в серйозній соціології сьогодні це вже немисленне, — якби вонидля радянських керівників не були, як червона хустка для бика.

До чого ж призводить така цілковита неможливість говорити про конструктивні ідеї та досвід бодай уже з тим ступнем свободи, який був у польських колег Заславської за військового стану?

У 1956 році жадної поважної конструктивної програми не було у наших лібералів, бо тоді ми вперше з-під тоталітарних брил повилазили на світ Божий. Але ось уже 28 років проминуло. Час величезний як на 20 століття. Порівняймо: вся буремна історія радянської влади уклалася в 20 років, від свого початку в 1917 до фактичного кінця 1937 року. Гітлерівська епоха разом зі світовою війною забрала всього 12 років. А тут — 28 років! Від загальних слів про децентралізацію починали, та так на них і застрягли. А за цей час відбулася угорська революція 56 року і польські події того ж року (й знову ж і там як до Робітничих рад люди поривалися!); і була Чехо-Словачія 68 року — величезний відтинок історії, що вмістився в три десятиліття. І Польща 68, 70 та 76 років, і ось, нарешті, епоха «Солідарности» настала. А у нас усе на тому ж доісторичному рівні застрягло, і в легальних сферах, і в дисидентських. І, напевно, не лише КГБ й КПРС у тому винні. Але хоч як там було б, «святе місце порожнім не буває», і заносяться в облогуочу без засіву землю і дають паростки деякі «конструктивні» зерна — «національно-релігійного» авторитаризму, наприклад, або дзен-буддизму, а там, дивись, і до святкування дня народження Гітлера дійшло!*

Інакше кажучи: якщо вода не тече, то загниває.

* Маються на увазі демонстрації молодих фашистів у 1982 році в Москві та в інших містах.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИЙ ТРИКУТНИК В СРСР І ...В ІЗРАЇЛІ

Ізраїль Клейнер

Здається неймовірним, що дещо пов'язане з російськими або українськими проблемами може існувати в країні, де практично нема ні росіян, ні українців. Одначе, в Ізраїлі такі проблеми існують. Ізраїльтяни похмуρο жартують, що євреям, які сподівалися втекти від проблем діаспори до власної держави, не вдалося уникнути жадного конфлікту, жадної проблеми, ба, більше — світовий конфлікт прийшов слідом за ними на Близький та Середній Схід. І хоча в тому, що цей район став нині центром світового конфлікту, винна його першорядна стратегічна й сировинна важливість, а не євреї, залишається справедливим, що імігранти привезли з собою до Ізраїлю силу-силенну конфліктів і проблем, властивих тим країнам, звідки вони прибули.

Такою є й те, що можна назвати «російсько-українсько-єврейським трикутником» — трикутником проблем, породжених історією національних взаємин на Україні й довкола неї. В Ізраїлі ці проблеми втратили ґрунт, на якому виникли, але залишилися проблемами чисто психологічними, імпортованими зі Східної Європи.

Спробуємо простежити генезу цього «трикутника» бодай в його найголовніших пунктах.

Імігранти з СРСР до Ізраїлю (за винятком євреїв з Грузії, Середньої Азії, а частково також — із Закарпаття й Прибалтики) — це «російські євреї», хоча значна частина з них походить з неросійських теренів — України, Білорусії тощо. «Російські» — це значить такі, які належать до російської культури і вживають у побуті російську мову. Русифікаторська роля євреїв на неросійських землях здавна викликала нарікання не лише з боку місцевого населення та його національно-патріотичних кіл, а й з боку деякої частини єврейських національних сил. Найпопліднішим з цього погляду був видатний єврейський політичний діяч Володимир Жаботинський, що сторіччя його народження відзначали 1980 року. 1910 року Жаботинський писав:

«Уже й тепер євреї по багатьох містах смуги осідлости, де нема великоруського населення, є єдиними, так би мовити, представниками російської культури, тобто, точніше кажучи, одноосібно русифікують край. Вільно, наприклад, русифіковано лише єврейською інтелігенцією, і щось не помітно, щоб за цю послугу євреїв дуже любили тамтешні великороси, — а зате поляки й литовці

відверто закидають євреям цей подвиг як велику провину. Те саме в Малоросії. Українська преса є взагалі й прогресивною, й демократичною, але щойно мова заходить про русифікаторську роллю єврейської інтелігенції, ця преса втрачає самовладання й дослівно збивається на антисемітські нотки. І найгірше те, що не знаєш, якими словами протестувати. Бож це таки правда, що міста України, де великоросів можна на пальцях полічити, і наполовину не мали б того характеру, який мають тепер, якби єврейська інтелігенція не так поквално йшла назустріч адміністрації в справі насаджування російської мови».¹

Мабуть, можна було б написати цілі томи соціально-психологічних досліджень, в яких з'ясувалося б, чому чисельно менший і пригнічений народ, опинившись на території, захопленій колонізатором, радше сприймає мову й культуру колонізатора, ніж місцевого населення. Часто можна почути, що це — характерна властивість євреїв, і лише євреїв. Але подивімося, що стається з українцями та білорусами, які в наслідок радянської політики перемішування населення або з інших причин опинилися в Прибалтиці, Казахстані, Середній Азії чи в інших неросійських частинах імперії. Вони там виконують ролю аж ніяк не українізаторів, і на мову місцевого населення вони також не переходять. Навпаки, вони відразу й автоматично починають виконувати ролю русифікаторів, і місцеве населення ледве чи відрізняє їх від росіян. Очевидно, цей феномен є типовий для певної ситуації і не властивий виключно євреям.

Але чому ця біда оминула грузинських євреїв? Виникає враження, що в цьому «винні» грузини. Попри колоніальний стан Грузії, «грузинська атмосфера» там залишається панівною, грузини й не збираються переходити на російську мову, грузинська культура домінує, а національна й особиста гордість грузинів, їхня національна свідомість і своєрідність настільки сильні, що неможливо жити серед них і не бути по їхньому боці. Тому грузинські євреї в усьому, крім релігії, — типові грузини. На жаль, Грузія щодо цього є одним з небагатьох винятків. У більшості інших країн євреї легко сприймають мову й звичаї місцевого населення лише доти, доки цьому населенню належить влада, і швидко переходять до мови й культури колонізатора, щойно такий з'являється. Ми бачимо, що в подібне становище можуть потрапити не лише євреї, і українці в СРСР поза межами України перебувають здебільшого в такому самому стані.

Усі ці міркування не мають на меті виправдати євреїв (або

1. Вл. Жаботинский, Фальсификация школы. У збірці «Фельетони», С.-Петербург, 1913, стор. 216-217.

українців чи будь-кого іншого) в їхній русифікаторській ролі. Взагалі, нації не мусять виправдуватися ні перед ким, бо нема на світі нації, яка протягом своєї історії не завдала б кривди іншій нації, і ні євреї, ані українці тут не є винятком. Історичні події треба вивчати й пояснювати задля корисних висновків на майбутнє, задля розуміння сенсу історії та своєї ролі в ній, а не для того, щоб звинувачувати чи виправдувати будь-який народ. (До речі, цю думку докладно обґрунтував у своїх творах той таки Жаботинський).

Отже, залишається незаперечним фактом, що нині більшість євреїв в СРСР — це «російські євреї». Як правило, вони досить ґрунтовно ознайомлені (звичайно, з варіаціями, які залежать від загального рівня культури та освіти) з російською культурою, набагато гірше — з культурою та мовою того народу, серед якого вони жили в СРСР, — якщо це був не російський народ, — і ще гірше знають свою «рідну» єврейську культуру, мову та історію. Засвоївши російську культуру як свою рідну, вони значною мірою засвоюють і російську ментальність, разом з численними упередженнями, властивими росіянам.

Єврей, що залишився, попри русифікацію, свідомий свого єврейства, ледве чи здатний засвоїти поширений в СРСР антисемітизм (хоча трапляються й такі трагікомічні випадки), але уявлення про велич російської імперії та імперської культури, а також нехіть, зневагу чи навіть ненависть до інших націй євреї здатні, наслідуючи інших, засвоювати, а надто тоді, коли трагічний досвід єврейського минулого так чи так збігається з панівним у державі уроекном або з тезою, що її пропаганда намагається упоїти населенню.

Саме таке трапилось зі ставленням євреїв до українського народу. Трагічні події з історії українсько-єврейських взаємин дають ідеальну підставу для засвоєння євреями антиукраїнізму, який здавна властивий російським, польським та деяким іншим східноєвропейським шовіністам. (Ми, звичайно, не отожднюємо російських та польських шовіністів з російським та польським народами). Але якщо для російських та польських шовіністів антиукраїнізм є наслідком їхніх великодержавницьких амбіцій, то для східноєвропейського єврея його антиукраїнізм — це лише безсила реакція людини, яка почувається скривдженою, і це, врешті-решт, варте жалю непорозуміння, бож українці є так само і тими таки силами скривджені.

Характерно, що механізм дії упередження — і антиукраїнсько-го, і антиєврейського — завжди дуже подібний. Так само, як антиєврейський міт, заснований на абсолютизації якоїсь не визначальної риси (або рис), набирає химерних розмірів, доповнюється наклепами і активно абсорбується свідомістю численних

прошарків населення, так і антиукраїнський міт абсолютизує деякі риси та історичні випадки, відкидає все те насправді істотне, що йому (мітові) суперечить, і в такому вигляді абсорбується російською, польською, єврейською чи будь-якою іншою масою. Отже, за багатьма ознаками антиукраїнізм дуже подібний до антисемітизму, і є парадоксальним, що численні представники українського та єврейського народів, страждаючи від ворожих упереджень, плакають у своїх душах цілком аналогічні упередження супроти інших. Одначе, це біда не лише українського та єврейського народів, а й багатьох інших.

Так само, як не можна ставити знаку рівняння між антиукраїнізмом великодержавного шовініста та антиукраїнізмом скривдженого єврея, так не можна прирівнювати російського великодержавного антисемітизму до українського антисемітизму.

Російський антисемітизм в його найбільш нелюдській формі, створеній чорносотенними організаціями на початку нашого сторіччя, був складовою частиною великодержавницької, імперської ідеології і водночас засобом спрямовувати народне незадоволення, яке загрожувало революцією, в безпечний для імперської влади бік. Як такий, російський чорносотенний антисемітизм був агресивний, мав претенсії на «теоретичну обґрунтованість» і навіть намагався творити цілу «антиєврейську науку», хоча, звичайно, не був здатний піти далі примітивних фальсифікацій.

(До речі, «наука» російських чорносотенців пізніше стала зразком і джерелом для нацистської антиєврейської «науки»). Цілком зрозуміло, що російський чорносотенний антисемітизм, що перебував на службі імперської ідеології, жадним чином не міг бути корисний українському народові ані в його національному розвитку, ані в його національно-визвольних змаганнях. Навпаки, використовуваний як засіб для підтримання імперської влади і як ідеологічний прапор «єдиного руського народу» (під яким російські шовіністи розуміли «єдиний» російсько-«малоросійсько»-білоруський народ), чорносотенний антисемітизм був смертельно ворожий національним прагненням українського народу, як і всіх інших неросійських народів імперії. Чорносотенці, природно, були найбільшими ворогами того, що вони називали «хохломанією», «мазепинством», «українським партикуляризмом» тощо. І так само природно, що тодішня українська національно-демократична преса рішуче виступала проти чорносотенства.

Можна твердити, що російське чорносотенство не може бути корисним і для російського народу, якщо не ототожнювати народних інтересів з інтересами тиранічної імперської влади. Але це вже дещо інша тема.

Але чому антисемітизм знайшов підтримку серед численних верств як російського, так і українського народу, при тому серед

тих верств, які, виходячи з власних інтересів, мали б бути ворожі до цілей і метод чорносотенців?

Для пересічного росіянина, який фактично не має жадної користи від кривавої величі російської імперії, антисемітизм підсвідомо привабливий тим, що послаблює властиве росіянам внаслідок їхнього багатосотрічного рабського стану почуття меншовартости, дає вихід інстинктам насильства (так само вихованим рабством) і створює потрібне всім нещасним, злиденим і відсталим уявлення про існування народу, який буцімто є ще гірший і ще меншовартіснійший, а до того ще й винний у всіх численних нещастях голодного, малописьменного і пригнобленого імперського народу. На такому ґрунті «охоронительна» для влади функція антисемітизму змогла втілитися в масове юдофобство.

А чим був антисемітизм для пересічного українця? Тут підґрунтя цілком інше. Українець, як правило, не страждав комплексом меншовартости, але почувався упослідженим у своїх національно-культурних почуттях і потребах. На цьому тлі постать єврея, який служив польським панам і московським гнобителям, а потім ще виконував ролю русифікатора, не бажаючи визнавати українську культуру та національну вартісність українського народу, здавалася уособленням національного ворога. Таким чином, український антисемітизм був наслідком ображеного національного почуття за умов гноблення України іноземними загарбниками.

Український антисемітизм можна таким чином зрозуміти і пояснити. Але чи можна виправдати? І чи буде це в інтересі українського народу, якщо ми виправдаємо антиєврейські ексцеси, що супроводжують історичну боротьбу українського народу за свободу і національну незалежність? Очевидно, не можна виправдувати ні українського антисемітизму, ані єврейського антиукраїнізму, ані жадної іншої форми національної чи расової ненависти. Не можна виправдувати з причин морального характеру, і не слід виправдувати навіть з позицій цинічної політики, бо українсько-єврейська ворожнеча була завжди і досі залишається надзвичайно шкідливою для практичних інтересів обох народів.

У рамках статті неможливо навести докладну аналізу ролі євреїв на Україні протягом кількох сторіч. Безперечно, така аналіза за допомогою досить простих засобів довела б, що уявлення про єврея як про національного ворога українського народу було і є в переважній мірі фальшивим. Поперше, євреї, якби навіть усі до останнього були прислужниками польського чи російського імперіялізму, ніколи не були політичною силою і жадним чином не визначали перебігу подій на Україні ані за часів польського панування, ані за часів царату. Винищення навіть усіх євреїв на Україні нічого не змінило б у політичному та національному статусі

українського народу, і вже через це було б безглуздим, не кажучи вже про моральний бік справи.

З іншого боку, є значною мірою фальшивим і уявлення про євреїв як про прислужників іноземних пригноблювачів або як про економічних визискувачів українського народу. Лише невелика частина тогочасних євреїв працювала в польських панських маєтках (а в російських панських маєтках євреї майже взагалі не працювали), а більшість євреїв на Україні складалася з ремісників, торговців та бідноти без постійних прибутків. Роля євреїв у прислужництві панам була допоміжною і другорядною. Єврейські ремісники й торговці брали активну участь в економічному розвитку України. Позитивна економічна роля євреїв вивчена і визнана дослідниками майже всіх країн, де жили євреї, і лише їхня економічна роля на Україні досі майже не досліджена і об'єктивно не оцінена.

Найбільше незадоволення українського населення, якщо судити принаймні з фолкльору, викликали єврейські лихварі та корчмарі. У більшості країн світу лихварство (тобто фактично банківська справа) вважається за нормальну і конечну форму економічної діяльності, і ніхто ні в Нью-Йорку, ні в Лондоні, ані в інших містах не громить банків і не вимагає їхнього закриття. Отже, обурення народних мас на Україні з лихварства було висловом суб'єктивних почуттів, які не змогли знайти виходу в правильний бік і виливалися на голову тих, хто був ближче. Те саме переважною мірою стосується й корчмарів. Хоча пияцтво безперечно є шкідливим, усі ми не лише миримось з існуванням у всіх країнах розгалуженої мережі винних крамниць, а й охоче користуємося їхніми послугами. Елементарний закон ринку каже, що де існує попит, там негайно з'явиться й пропозиція для його задоволення. Бідна й безземельна єврейська маса мусіла шукати якогось поля для своєї діяльності, і якщо існував великий попит на міцні напої, то неминуче існувала й мережа відповідних торговельних закладів, і так само неминуче євреї (і не лише вони) знаходили в цій мережі для себе місце. Безглуздо мститися корчмареві за те, що протягом років сотні людей (включно із самими месниками, звичайно) шукали в його корчмі порятунку й забуття від життєвих труднощів.

У випадку з корчмарями й лихварями, як і в багатьох інших, ми бачимо наслідки крайньої незрілості соціального мислення й політичної свідомості широких селянських мас, які не були здатні ні зрозуміти, хто їхній справжній ворог, ні об'єднатися для доцільного й організованого протесту, ні надати своєму протестові форм, не руйнівних для власного суспільства й економічного життя.

Отже, з кожного погляду доводиться визнати, що український антисемітизм, хоча й був бічним наслідком позитивних у засаді

національно-визвольних прагнень українського народу, спрямовув національну енергію та запал національно-визвольної боротьби в цілком фальшивий бік.

У наслідок українсько-єврейської ворожнечі обидва народи потрапили до «зачарованого кола», яке майже неможливо розірвати: кожний антиєврейський інцидент віддаляв євреїв від оточення, в якому вони жили, примушував відцуратися місцевого населення, замкнутися в собі, а це провокувало нові спалахи ворожості супроти євреїв.

Коли у другій половині 19 сторіччя в Російській імперії почався вихід деякої частини євреїв з гетто, — процес, що охоплював щораз більше частину єврейського населення, — ці «емансиповані» євреї почали засвоювати насамперед російську культуру й мову. Чи існувала для них в імперії, і зокрема на Україні, інша можливість? Очевидно, ні. Українська культура й мова на той час перебували у пригніченому і напівзабороненому стані, навчання в університетах та фахових навчальних закладах провадилося російською мовою, для контактів з адміністрацією, для виробничих, торговельних і юридичних справ конечною була російська, а не українська мова. Єврей, який приєднався до українського, а не російського культурного середовища, лише перейшов би з одного гетто — єврейського, до іншого — українського, і зазнавав би подвійної дискримінації: і як єврей, і як українець. Ледве чи можна вимагати від людей, які намагаються послабити тягар національної дискримінації, щоб вони, замість цього, подвоювали цей тягар. Такими були об'єктивні причини, які приєднали євреїв України до російського культурного середовища і перетворили їх на те, що сьогодні і в СРСР, і в Ізраїлі зветься «російським євреєм».

Таким чином, євреї, пристосовуючись до обставин і виходячи зі своїх життєвих потреб, несвідомо взяли на себе роль русифікаторів (так само, як це трапляється з українцями в деяких неросійських районах СРСР), і це призвело до ще більшого нарушення в українсько-єврейських взаєминах.

Попри цю напруженість, існував фактор, який дозволяв сподіватися, що взаємини між цими двома народами врешті вийдуть на шлях миру, порозуміння й співпраці. Цим фактором була українська ліберально-демократична інтелігенція, яка вбачала в єврейському народі на Україні своїх братів у біді і своїх союзників (принаймні потенційних) у національно-визвольній боротьбі. Варта поважного дослідження позиція, що її займали українські демократичні кола в єврейському питанні. Тут ми обмежимося лише однією цитатою, запозиченою з журналу «Украинская жизнь», що виходив з 1912 до 1917 року у Москві під редагуванням Симона Петлюри. У зв'язку з процесом Бейліса, що готувався тоді в Києві, журнал писав:

«Першим християнам довелося зазанати багато переслідувань внаслідок звинувачень у вживанні людської крові. Під сучасну пору двоногі звірі, що підступно привласнили ім'я християн, висувають такі самі звинувачення проти євреїв і обґрунтовують ними не менш жорстокі переслідування, ніж ті, що припали на долю послідовників галілейського Вчителя. Тут, однак, є й істотна відмінність: переслідування євреїв зі всіма жахіттями й дикунством погромів і ритуальних процесів відбувається не на світанку християнської доби, а майже через дві тисячі років після створення релігії любови. Ганебна першість у цьому належить Росії, в якій незабаром знову має відбутися процес, що виник з жорстокого, антихристиянського наклепу на євреїв, які нібито вчинили в Києві ритуальне вбивство християнського хлопчика Ющинського».²

Подібних виступів українських національно-демократичних кіл не користь євреїв можна було би навести безліч. Це викликало певне порозуміння між українською та єврейською ліберальною інтелігенцією, які відчували взаємну симпатію. Ця симпатія й призвела головне до того, що на початку українських визвольних змагань 1917-20 років переважна частина єврейської національно свідомої інтелігенції та єврейських політичних партій на Україні виступила на підтримку української влади. Загальну думку єврейських кіл висловив зокреса Йосип Шехтман — визначний сіоністський діяч і згодом близький співробітник Володимира Жаботинського. У брошурі «Євреї та українці» Шехтман 1917 року писав:

«Хто, коли не ми, діти пригнобленого народу, здатні зрозуміти почуття й переживання сусіда, який разом з нами зносив знуцання й образи з боку старого режиму! Настала мить, коли наші мрії близькі до здійснення. Наш спільний шлях ще довгий, але ми віримо, що вільний український народ підтримає нас на цьому шляху».³

Отже, сподівання й надії були великі, оптимізм — безмежний, але брутальна реальність не рахувалася з мріями ліберальних інтелігентів. Виховувана історією сторіч, насаджувана й підбурювана чорносотенцями міжнаціональна ненависть у поєднанні

2. «Украинская жизнь», число 5, Москва, 1912 стор. 125-126.

Процес Бейліса — судовий процес київського єврея Менахема Менделя Бейліса, якого під тиском чорносотенних організацій звинуватили в ритуальному вбивстві. Використавши це звинувачення, чорносотенці намагалися звести наклеп на весь єврейський народ і викликати хвилю масових переслідувань євреїв. Суд присяжних, що складався з українських селян, одногolosно виправдав Бейліса.

3. Й. Шехтман, Евреи и украинцы. Вид-во «Кінерет», Одеса, 1917. стор. 31.

з анархією, з крахом усіх суспільно-правових інституцій і моральних норм — з усім, що принесла революція та громадянська війна, — призвела до хвилі єврейських погромів. Погроми чинили всі — російські білогвардійці, анархічні банди, групи дезертирів, що тікали з фронту, деякі червоні загони, але також і деякі частини армії УНР, а часто і нерегулярні українські озброєні сили, які, однак, називали себе, як правило, прихильниками Петлюри.

Якби УНР не загинула і якби не хвиля погромів на Україні, українські євреї швидко приєдналися би до українського культурного середовища і стали б патріотами України так само, як це сталося в Польщі і в прибалтицьких республіках, які відокремилися від Російської імперії. Однак, хвиля погромів призвела до такого сильного психологічного шоку (який був ще болючіший після періоду безмежного оптимізму і щирої віри в можливість міжнаціонального братерства), що його наслідків єврейський народ не може позбутися досі. Погроми штовхнули українських євреїв в обійми більшовиків, які тоді вдавали, що є найбільшими оборонцями єврейського народу. Ще й перед погромами деяка незначна частина єврейських інтелігентів та напівінтелігентів приєдналася до більшовиків, але погроми спричинилися до масового переходу єврейського населення на бік червоної влади. Це не означало, що більшість євреїв сприйняло більшовицьку ідеологію, але більшість сподівалася таким шляхом уникнути погромів.

Той факт, що серед провідних більшовицьких діячів євреї становили велику частку (але дуже далеку від більшості, хоча існує міт про нібито єврейську більшість серед більшовиків), призвів до широко розповсюдженого переконання, що більшовицька партія за часів революції та за перших років радянської влади була партією євреїв. Таке переконання цілком належить до царини мітів та упереджень. Переважна й найкраща частина єврейської інтелігенції належала до сіоністських або до неєврейських ліберально-демократичних партій, які були антибільшовицькими. Відсоток євреїв у більшовицькій партії перед початком погромів лише трохи перевищував (якщо говорити про загальний відсоток, а не відсоток у керівництві) відсоток євреїв у населенні імперії. Ті євреї, які були серед керівників більшовицької партії, провадили антиєврейську політику і ледве чи мали право називатися євреями. Серед антибільшовицьких сил відсоток євреїв був не менший, а навіть багато більший, ніж у більшовицькій партії.

Взагалі, політична активність євреїв у передреволюційні та революційні роки була висока. Нерівноправне становище євреїв в імперії, смуга осілости, антисемітська діяльність чорносотенців — усе це викликало реакцію у вигляді активної участі євреїв у *всіх опозиційних* партіях. У партії російських «конституціоналістів-

демократів» (кадетів), соціялістів-революціонерів (есерів), соціал-демократів меншовиків євреїв було не менше, а часом і набагато більше, ніж серед більшовиків. При тому євреї у всіх партіях (навіть серед кадетів) становили дуже велику частину саме керівників. Щодо симпатій великої частини єврейської маси до більшовиків, то ці симпатії поширилися саме після початку масових погромів і були їхнім наслідком (а не навпаки, як вважають численні українці). Власне, ледве чи можна говорити про широке поширення *симпатій* до більшовиків серед дрібнобуржуазної за своїм світоглядом і релігійної єврейської маси. Радше слід говорити про поширення надій на те, що більшовики врятують від погромів.

Пробільшовицька позиція євреїв ще збільшила обурення українських мас, і рух у «зачарованому колі» тривав далі.

Більшовики надзвичайно вміло використали українсько-єврейську ворожнечу. Більшовицька пропаганда проти українського націоналізму, посилена пропагандою російських монархічних емігрантів і страшними розповідями єврейських утікачів про погроми на Україні, дуже зіпсувала репутацію українського національного руху в очах західньої громадськості. Процес Шварцбарда був ще одним вдалим заходом для посилення українсько-єврейської ворожнечі та дискредитації українського національного руху. (На жаль, ніхто ще не зробив поважного дослідження з метою встановити, за чиєю вказівкою діяв Шварцбард. Хоча численні дані вказують на його зв'язок з радянською розвідкою, це не можна вважати за остаточно доведене, доки справу докладно не досліджено на підставі фактів та документів.) Події другої світової війни, так само вміло використані радянською пропагандою, ще погіршили ставлення демократичного світу до українського руху. Врешті склалося так, що для європейської та американської громадськості «погроми на Україні» — це завжди провина українських націоналістів, навіть і тоді, коли погроми чинили денікінці, більшовики чи ще хтось, і навіть тоді, коли національно свідомі українські кола боролися проти погромів. Створився й поширився на значну частину світу антиукраїнський міт, у висліді якого українські національно-визвольні сили потрапили в надзвичайно важливе і складне становище. Російський великодержавний шовінізм, який тепер провадить у світовому масштабі шалену антисемітську кампанію під виглядом «боротьби проти сіонізму», ефективно використовував і нині використовує українсько-єврейський конфлікт у своїх власних інтересах: у боротьбі як проти українського, так і проти єврейського національного руху.

Антиукраїнський міт, певна річ, занесено й до Ізраїлю. Тут часом можна почути найгіршу думку про українців, при тому це іноді кажуть і ті, що ніколи не бачили жадного українця. Водночас

квітне любов до російської культури. Власне, ледве чи можна заперечувати проти любови до будь-якої національної культури, але коли якусь одну культуру штучно виокремлюють і ставлять вище від багатьох інших, то це нагадує «шовінізм навиворіт». Деякі російськомовні журнали, видавані в Ізраїлі, майже не відрізняються за змістом і духом від журналів, видаваних за кордоном російськими емігрантами, а якби якийсь єврей висловив намір видавати україномовний журнал, його трактували б як божевільного. Деякі емігранти з СРСР, словнені типово російського піетету до літератури та її суспільного значення, згадують із сумішшю погорди й носталгії, що вони «все життя жили з Пушкіном, Толстим, Достоевським». Їх дуже дивує й розчаровує, коли єврей, народжений в Ізраїлі або в далеких від Східньої Європи країнах, лише знижують плечима і не вбачають нічого привабливого в «житті з Пушкіном».

І проте, в наш час, як і раніше, слід рішуче розрізняти між антиукраїнізмом російського шовініста і антиукраїнізмом сучасного єврея. Для російського великодержавного шовініста український національний рух, українська мова, українська культура — це виклики його уявленням про «єдину і неділиму», це образа його патріотичних почуттів, це образа всіх його уроень і комплексів. Отже, доки існує український народ і доки існують російські великодержавники, існуватиме об'єктивна причина для російського антиукраїнізму.

Для сучасного єврея антиукраїнізм — це лише наслідок фальшивої або недостатньої інформації в поєднанні з залишками минулого шоку і дією ворожої пропаганди. Нема об'єктивних причин для існування єврейського антиукраїнізму. Навпаки, існують поважні причини для того, щоб зрозуміти його шкідливість для обох народів і дійти висновку щодо спільності як сьогоднішніх, так і довготермінових національних інтересів. (Загально кажучи, існує спільність національних інтересів усіх народів, поневолених або загрожених російським — нині комуністичним — імперіялізмом, від афганців до... американців.)

Але є в Ізраїлі й люди, які розуміють українську проблему. Здебільшого це особи, які в радянських в'язницях і таборах (а іноді й на «волі» в СРСР) зустрічалися з національно свідомими українцями. Є й такі, яким доводилося зустрічатися з українською культурою та її діячами. Є й просто люди, здатні мислити цілком неупереджено. Є навіть добрий український поет — Мойсей Фішбейн. Є Комітет єврейсько-української співпраці. Усе це створює підставу сподіватися, що наступна генерація євреїв цілковито позбавиться антиукраїнізму, якщо... якщо не відбудеться черговий акт трагедії. Ледве чи можна сумніватися, що радянщики в разі критичної для них ситуації спробують ще раз докраю напружити українсько-єврейську ворожнечу.

Але покищо існують підстави для обережного оптимізму, і треба дбайливо плекати парості взаємозрозуміння і співпраці. На мою думку, не зробила корисної справи та українська газета, яка опублікувала статтю під назвою «Єврейський антиукраїнізм». Звичайно, на цю тему слід дискутувати, але наголошувати на єврейському антиукраїнізмі (так само, як на українському антисемітизмі) однобічно, без аналізу його причин і сучасного стану — це лише несвідомо допомагати тим, хто намагається нацькувати народи один на одного.

Мубуть, було б цілком у дусі того, що автор хотів сказати, якби статтю було підсумовано закликком до подолання упереджень і до спільної боротьби за національні інтереси. Але усвідомлюючи, в якому не вивченому, не дослідженому стані перебуває історія українсько-єврейських і взагалі національних взаємин на Україні, хочеться закликати до вивчення і дослідження, бо знання й розуміння — це дороговказ до правильної політики.

ПІДСТАВИ ДЛЯ ОПТИМІЗМУ

Огляд російськомовної преси в Ізраїлі

Л. Шаповал

Еміграція — явище аж ніяк не нове. Існує ціла низка держав, створених емігрантами з інших країн та континентів: Сполучені Штати Америки, Канада, Австралія, Південна Зеландія, країни Латинської Америки тощо.

Еміграція до кожної з цих країн мала свої особливості, притаманні лише їй; а долі емігрантів поготів безмежно різноманітні, як різноманітні й причини, що змусили їх емігрувати, умови, які вони знайшли на новому місці, перебіг інтеграції в новому суспільстві тощо. Але якщо спробувати знайти слово, яке характеризувало б усі дотеперішні еміграції, то це слово — природність. І хоча еміграція майже завжди містить у собі складник чогось неприродного, вимушеного, у кожному випадку можна зрозуміти й пояснити сенс тих історичних процесів, які зривали з місць і перекидали через океани маси людей.

Більшовицька революція в Росії створила неприродний лад.

Неприродний дослівно в усьому: в економіці, політиці, національному житті, праві, релігії... Цей перелік можна поширити на кілька сторінок.

І якщо в першій еміграції з Російської імперії (від жовтня 1917 року до початку двадцятих років) ще можна постерегти щось подібне до логіки, то друга еміграція (1942–47 роки) та наступні припливи еміграції вражають браком здорового глузду. Певна річ, я маю на увазі не брак глузду у тих, які намагалися емігрувати з комуністичної держави або не повертатися туди (в їхніх діях логіка цілком очевидна), а брак глузду у влади, від якої ці люди втікають. Переслідування військовополонених, діячів культури, людей, що зберегли бодай залишки національних почуттів, — усе це глибоко безглузде. І так само безглуздо є плутанина в ставленні до емігрантів: від оголошення їх поза законом з розстрілом в разі арешту до офіційних дозволів на виїзд, що їх деяким дають, а іншим чомусь — ні. Спроби советологів виявити в цьому ознаки якоїсь особливо тонкої політики радянської влади зрозумілі (адже людський розум намагається в усьому виявити певну закономірність), але непереконливі. Кожний окремий крок московських володарів можна якось пояснити, але всі разом вони справляють враження хаосу.

Цей вступ здається мені кінцевим для того, щоб підвести читача під розуміння такого своєрідного феномену, як російська преса в Ізраїлі.

Авдиторія

Почнемо з читацької авдиторії. Ніхто не знає точно її кількості. Ваажають, що від 1971 року до Ізраїлю з СРСР приїхало 150 — 200 тисяч імігрантів. Точних чисел чомусь не публікують, та й невідомо, яка кількість імігрантів потім виїхала з Ізраїлю до інших країн. До цього приблизного числа входять і немовлята, які російської мови не знали і ледве чи вивчать її в Ізраїлі, дорослі люди, які російської мови не знають або знають не настільки, щоб читати російськомовну пресу (до таких належить переважна більшість євреїв з Грузії, деякі євреї з Прибалтики, Бухари тощо) та ті, хто взагалі далекий від друкованого слова.

З іншого боку, до цієї кількості слід додати людей, які приїхали до Ізраїлю перед 1971 роком, включно з частиною імігрантів двадцятих-тридцятих років, які зберегли російську мову та зацікавлення специфічною тематикою російськомовної преси.

Як відомо, в Ізраїлі майже нема людей, які офіційно мали б юридичний статус імігрантів. Єврей, що приїхав до країни на підставі Закону про повернення, вважається не імігрантом, а

репатріантом і одержує громадянство з першого дня, коли ступив на територію Ізраїлю.

Здається, справа дуже проста: людина повертається додому, до держави свого народу, швидко забуває чужу мову й культуру і приєднується до суспільного життя Ізраїлю з його мовою та культурою. Так має бути в теорії. На практиці все цілком інакше.

Люди, що приїждять до Ізраїлю в зрілому віці, на все життя залишаються в рамках мови й культури тієї країни, звідки вони приїхали. Їхнє ознайомлення з новою мовою залишається здебільша досить недосконалим. Винятки порівняно нечисленні. Це стосується вихідців з будь-якої країни, але особливо — з СРСР. В американського єврея і в Америці був якийсь вибір. Він міг або цілком асимілюватися, або певною мірою зберегти своє єврейство: релігію, побут, мову, як другу після англійської. В радянського єврея такого вибору не було. Те нечисленне, що після революції залишилося в СРСР від єврейського національного життя, пізніше викорінювалося всіма шляхами. Єврейські школи зникли разом з єврейськими театрами, газетами й видавництвами, єврейських письменників масово розстрілювали або ув'язнювали, вивчення мови їдиш практично припинилося, а мову іврит (гебрейську) розглядали як «релігійний пережиток». Вивчення івриту за часів Сталіна вважали за «зраду Батьківщини». Дійшло до того, що все єврейське — мова, традиції, імена й прізвища — стали вважати за щось ганебне, що межує зі злочином. Отже, що міг привезти до Ізраїлю колишній радянський громадянин? Лише російську культуру, яка стала для нього рідною або майже рідною.

Чому саме російську, а не українську, грузинську або литовську? На це запитання можна відповісти запитанням: а чому українці (білоруси, мордвини, молдовани...) на вулицях своїх міст розмовляють майже виключно по-російськи? Адже їхні мови не заборонені, вони мають власні території, живуть компактними масами і могли б, якби бажали, розмовляти своїми мовами. Але не розмовляють і вперто намагаються віддати своїх дітей до російських, а не до національних шкіл. Мені можуть відповісти, що за радянських умов важко зберегти власну мову, якщо вона не російська. Це значною мірою правда, але подивіться на грузинів. Як часто ви почуєте в Грузії російську мову? Майже ніколи, і той, хто в Грузії розмовляє по-російськи, швидко починає відчувати себе іноземцем, якому без знання грузинської мови нема чого робити в Грузії. Євреї з Грузії, що приїждять до Ізраїлю, майже не знають російської мови, вважають грузинську мову за свою рідну і дуже дивуються, коли їх називають «російськими євреями». Врешті, навіть старі ізраїльтяни це зрозуміли і перестали так називати грузинських євреїв, а також і бухарських, які так само не мають майже нічого спільного з російською культурою. Очевидно, це

саме сталося б і з українськими євреями, якби українці так само масово й стихійно опиралися русифікації, як грузини. Тому коли єврей з України чи з інших русифікованих частин радянської імперії чує за кордоном нарікання: «Чому ви, євреї, живете на нашій території, а розмовляєте не нашою мовою?», він дивується і відповідає: «А чому ви самі не розмовляєте вашою мовою? Чи ви бажаєте, щоб на вашій території українською мовою розмовляли виключно євреї?»

Отже, хоч як це прикро для декого, більшість євреїв з СРСР — це російські євреї. Ось чому вони видають російськомовну пресу.

Причини, що спонукують радянських громадян тікати з СРСР зрозумілі. Після «Архіпелагу ГУЛАГ» навіть і громадянам Заходу не треба довго пояснювати, чому люди тікають з СРСР. Більшість тікає з причин економічних та соціальних, і лише меншість — з причин національних чи релігійних. Це стосується єврейських емігрантів так само, як і всіх інших.

Звичайно, і щодо цього нема точних статистичних даних. Але можна казати з певністю, що серед емігрантів з СРСР, що приїхали до Ізраїлю, а особливо з російських та русифікованих областей, є багато людей, дуже далеких і від сіонізму, і від єврейської релігійної традиції, і взагалі від єврейства. Вони таки справді емігранти, а не репатріанти. І оскільки в новій дійсності є надто багато явищ, не здатних їх притягти й зацікавити, вони живуть минулим — своїм російськомовним і «російськокультурним» минулим. У найкращому разі — це російська література, театр, музика. У найгіршому — це спогади про московську їдальню число 218, де робили досить добрий шашлик, «під який» чудово випити півлітра на трьох...

І це одна обставина. Хоча тиск з боку режиму призводить до «ефекту виштовхування» з СРСР, і цей ефект діє однаково на всіх (крім хіба вищих партійно-державних керівників), але здійснити мрію про виїзд змогли далеко не всі. Щоб виїхати, треба було протиснутися крізь сито ОВІР-у, КГБ та бозна ще кого, і дуже багато людей не могли крізь нього протиснутися. Ці люди становлять також частину (принаймні, потенціальну) читачької аудиторії для російськомовної преси в Ізраїлі. Це читачі, які жадібно ковтають будь-яку інформацію, що прийшла «з волі, звідти...» Звичайно, досить рідко й випадково потрапляють до їхніх рук закордонні видання, але все таки потрапляють, і вони зачитують їх до дірок, іноді передрукуюють на друкарській машинці найцікавіші статті, щоб передати, нехтуючи небезпекою, іншому читачеві.

Отже, якщо американський, французький чи голландський єврей приїздить до Ізраїлю тому, що хоче цього, то радянський — тому, що раптом виникла можливість втекти з СРСР. Це дуже позначається на рівні та особливостях російськомовної аудиторії в

Ізраїлі. Це аудиторія строката, складна, суперечлива. Задовольнити її смаки — справа не проста.

Короткий огляд періодики

Перед тим, як почати огляд ізраїльських періодичних видань російською мовою, заторкнемо таку прозаїчну тему, як фінансовий бік справи.

Відомо, що для кожного видання існує певна межа: мінімальний наклад, нижче від якого видання стає нерентабельним. Ця межа залежить від багатьох факторів: рівня видавничих видатків, припустимої ціни видання, наявності та вартості публікованої у виданні реклами і, чи не насамперед, від накладу. Лише некомерційні видання, що одержують кошти від якоїсь організації чи приватного мецената, не підлягають цим міркуванням. В Ізраїлі ця межа рентабельності становить приблизно 2 тисячі примірників для «товстих» журналів і 5-10 тисяч для «тонких».

Багато це чи мало? Радянська пропаганда створила стандартну пропагандну фразу: «Радянський народ читає найбільше в світі». За нинішньої чисельності населення СРСР (близько 270 мільйонів) наклад книги в 30 тисяч примірників вважається за пересічний, а в 50-100 тисяч — за масовий. Для «товстого» журналу за добрий вважається накладу у 100-200 тисяч примірників, для «тонкого» — від 800 тисяч до 2 мільйонів. Є журнали, що виходять накладом у кілька мільйонів, але таких небагато («Работница», «Здоровье», «Наука и жизнь»).

Візьмемо умовно, що кількість населення в Ізраїлі та в інших країнах, серед якого поширюється ізраїльська російськомовна преса (практично всі російськомовні ізраїльські видання мають закордонних передплатників), становить 200 тисяч. Це число, напевно, перебільшене, у кожному разі — воно граничне. Але якщо взяти навіть це число, то накладу ізраїльської російськомовної преси дуже великі. Пропорційно до населення СРСР вони становлять 2,7 мільйони примірників (з розрахунку на 270 мільйонів населення) для «товстих» журналів і 13 мільйонів — для «тонких». Певна річ, можна перечити проти цього розрахунку, сказавши, що далеко не все населення СРСР читає по-російськи. Але ж і серед емігрантів з СРСР, що ми їх зарахували до числа 200 тисяч, є досить багато таких, що не читають по-російськи. У кожному разі, якщо й увести до розрахунку всі коректи, накладу ізраїльської російськомовної преси однак залишаються відносно набагато більшими, ніж накладу російської преси в СРСР.

Але це лише відносно. Абсолютний наклад у 10 тисяч примірників — це число настільки скромне, що видавець постійно

балає на межі банкрутства. Добре, якщо він має можливість публікувати багато реклами або одержати дотацію від уряду чи якоїсь фундації. Якщо ні, то його становище досить важке. У кращому випадку він може сплатувати авторам лише дуже скромний, майже символічний гонорар, у гіршому — гонорарів взагалі не виплачує, що призводить до зниження рівня видання і врешті — до його закриття. Щоправда, держава та різні фундації намагаються допомагати російськомовній пресі, але ця допомога не завжди достатня.

Навіть людині, що живе в Ізраїлі і пов'язана з ізраїльською російськомовною пресою, важко пригадати і перелічити всі російськомовні періодичні видання. Деякі з них з'являються, зникають, знову з'являються (іноді під іншою назвою), інші виходять так нерегулярно, що важко визначити, чи вони ще існують, чи вже закрилися.

З урахуванням цих міркувань перейдемо до характеристики видань. Почнемо з «товстих» журналів.

Спочатку «товстих» журналів було лише два: «Сион» (виходив від 1972 року) та «Время и мы» (від 1974 року). Їхній напрям вже легко вгадати з їхніх назв. Сион — це священна гора євреїв, у переносному значенні — Ізраїль. Журнал «Сион» від початку обрав єврейську тематику: проблеми країни та всього Близького Сходу, абсорбація репатріантів, юдаїзм, повернення до спадщини батьків. «Время и мы», названий видавцями «журналом літератури та суспільних проблем», цікавився насамперед радянськими (переважно — російськими) проблемами.

Поява двох таких тематичних напрямків зрозуміла, якщо виходити з поданої вище характеристики авдиторії.

Перші числа журналу «Сион» були наївні: автори, як і читачі, погано визнавалися на механіці нового, нерадянського життя. Але ця слабкість надолужувалася щирістю та свіжістю погляду. Наївні репатріанти часто помічали цікаві деталі, бож ізраїльська дійсність, де переплутано риси Сходу й Заходу, дає багатющий матеріал для спостережень.

«Время и мы» видавали люди, що протягом свого попереднього свідомого життя гостро відчували брак можливості вільно висловлюватися. Ізраїль вони сприймали як одне з місць, де можна, нарешті, сказати все, про що раніше доводилося мовчати, продовжити старі суперечки, звернутися до тем, які в СРСР заборонені. В одному з перших чисел журнал оголосив себе продовжувачем «старого» московського журналу «Новый мир» — журналу Александра Твардовського, що його в СРСР фактично закрили (хоча формально він далі виходить під новим керівництвом) на найцікавішому відтинку його діяльності.

Перші числа журналу «Время и мы» сповнені проблем, в них

відчутно полемічний тон, прагнення відкрити людству те, що діється на одній шостій частині земного суходолу. Одначе, багато з того, що журнал «відкривав», було вже досить відоме на Заході.

Усе це природне. Але видавці журналу випустили з очей один парадоксальний деталь: і «Новый мир», і держава, що називає себе принципово новим світом, залишилися «там», а вони та їхні читачі були «тут», у справді новому для них світі. І слід було б спробувати і в цьому світі розібратися.

Не можна твердити, що редакція зовсім відмовилася від таких спроб. Але «цей» світ був надто складний і маловідомий, а головне — видавці журналу вивезли «звідти» специфічно радянське і особливо властиве московській інтелігенції відчуття, що Росія — центр Землі, а Москва — двічі центр, що саме в Росії завжди відбувається все найцікавіше й найважливіше і що російська культура — найвища в світі.

Це відчуття (несвідоме, звичайно) призводило до того, що журнал дивився на Ізраїль також, як столичний пан дивиться на провінційного підпанка, з височини понаддержави, яка крутить долею світу. У цьому була явна суперечність: адже саме з цієї держави видавці та автори журналу втекли і саме її суспільний лад вони піддавали критиці, але при тому залишали собі її імперську розумілість.

А час (не той, що фігурував у назві журналу, а календарний час) ішов. Старі російські теми тьмяніли, а нові ізраїльські якимось не прищеплювалися. Журнал помалу втрачав гостроту й свіжість, вичерпував себе. Прийшла загроза кризи.

Проте криза спочатку виникла в журналі «Сион». 1977 року частина його співробітників, не задоволена з занадто вузького тематичного профілю журналу, вийшла з нього й організувала новий журнал — «22». Ця не зовсім звичайна назва викликала подив. Деякі пов'язували її з кількістю літер івритської абетки. Справжнє пояснення було просте: поділ в редакції журналу «Сион» стався після виходу його 21 числа, отже, перше число журналу «22» було ніби 22-им числом журналу «Сион».

Про журнал «22» ми ще говоритимемо докладніше, а тепер обмежимося лише найзагальнішою характеристикою. Позицію журналу можна коротко визначити як проміжну між журналами «Сион» та «Время и мы». Більш національний, ніж «Время и мы», журнал, одначе, не замикався в колі спеціально єврейських проблем.

1980 року дійшла черга на журнал «Время и мы». Вважаючи, що російська тематика викличе більше зацікавлення в емігрантів, які живуть у США, редактор переніс журнал туди. Відповідно змінився і його характер: журнал почав називатися «міжнародним журналом літератури та суспільних проблем». Правда, було вирішено

зберегти ізраїльський відділ журналу (на чолі із заступником головного редактора), але це не міняло справи. Журнал «Время и мы» перетворився на американське видання. Точніше — на журнал єврейських емігрантів з СРСР, які, хоч як це парадоксально і навіть комічно, реперзентують російську культуру в США. Тут мусимо поставити крапку, бо аналіза американських видань не є метою цієї статті.

Ледве чи можна багато сказати щодо журналу «Сион». Вихід з його редакції групи здібних авторів та редакторів призвів до того, що журнал почав з'являтися нерегулярно, а потім взагалі зник. Щоправда, порівняно недавно, після довгої перерви, з'явилося ще одне число, але зробити на його підставі висновки про нове обличчя цього журналу неможливо.

Трохи краще виглядає справа з так званими «тонкими» журналами. Тут також були свої трансформації: журнали з'являлися і зникали (зникли «Неделя», «Шалом» та «Родина», з'явився «НЕС»), міняли назву та редактора («Клуб» перетворився на «Круг»), але кожного моменту виходило не менше трьох таких видань.

Почнемо з двотижневика «Израиль сегодня», який стоїть трохи особно. Його головне завдання — знайомити російськомовного читача (не в останню чергу — закордонного) з Ізраїлем. Поширюється він головним чином за передплатою, що також віддзеркалює його орієнтацію на закордонного читача. Має досить поважну кількість передплатників у США, Канаді, Австралії, Західній Німеччині та інших країнах. Порівняно широко (і, певна річ, неофіційно) він поширюється і в СРСР.

Нагадуючи в багатьох ризах такі видання, як російськомовний журнал «Америка», що його видають у США для читачів в СРСР, журнал «Израиль сегодня» публікує досить мало оригінальних статей. (Щодо журналу «Америка» зазначимо на полях для закордонних читачів, що його в СРСР дозволяють одержувати лише високим офіційним чиновникам, а для пересічних читачів він практично неприступний). «Израиль сегодня» друкує переважно найцікавіші матеріали з ізраїльської преси; отже, це щось на зразок «дайджесту». Технічно і мовно цей журнал перебуває на досить високому рівні.

З видань, що припинилися, цікаву долю мав журнал «Родина». Він мав чітку політичну спрямованість, будучи чимось на зразок напівфоціозу лівого політичного бльоку Маарах, який, очевидно, фінансував його. Займаючи в нейтральних з погляду політики Маараху питаннях збалансовану позицію, журнал постійно критикував уряд, звинувачуючи його у всіляких «гріхах»: у нехтуванні інтересів трудящих, втручання в особисте життя громадян, переслідуванні арабів, припиненні еміграції євреїв з СРСР, агресивній зовнішній політиці, розвалі економіки тощо.

В Ізраїлі, як і в кожній демократичній державі, критика уряду не лише нічим не загрожує журналові, а й обіцяє йому популярність. Але журнал «Родина» виступав настільки упереджено, а його позиція настільки відгонила соціалістичною демагогією, що читачі, добре знайомі з дещо подібною демагогією на прикладі радянської преси, швидко втратили зацікавлення до цього видання. Журнал припинив своє існування, але порівняно швидко з'явився новий журнал під тим самим керівництвом — «НЕС». (Словоскорочення від «независимый еженедельник событий», але слово «нес» на івриті означає «диво»). Редактор журналу мав науку з попередньої невдачі. На відміну від журналу «Родина», «НЕС» — видання досить цікаве й різнобічне. На жаль, на день написання цієї статті вийшло лише 12 чисел журналу — не досить для аналізу.

«Круг» — також тижневик. Це, здається, єдиний російськомовний журнал в Ізраїлі, який міцно стоїть на власних ногах. Наклад його постійно зростає і нині коливається десь біля 10 тисяч (узимку більше; влітку, коли читачі роз'їжджаються на відпустку, наклад менший). Такий наклад плюс рясна кількість реклами забезпечує журналові незалежність (справжню, а не проклямовану на обкладинці; адже «незалежними» називають себе майже всі видання, хоча деякі з них відверто залежні) і дозволяє висловлювати будь-які погляди, критикувати й уряд, і опозицію, і навіть читацьку аудиторію. Проте, до цього журналу ми ще повернемося.

У сімдесяті роки в Ізраїлі виходили два видання з чіткою політичною позицією: тижневик бльоку Лікуд «Неделя» (пізніше прибрав назву «Неделя в Израиле», мав зовнішній вигляд, який в рівній мірі виправдував назву «журнал» і «газета») та щоденна газета «Наша страна», що її видавав і досі видає бльоку Маарах. Думаю, читач не дуже здивується з того, що перемога бльоку Лікуд на виборах 1977 року фатально позначилася на долі тижневика «Неделя»: адже російськомовний читач не дуже полюбляє офіціози. Отже, «Неделя» закрилася, хоча більшість російськомовних читачів в Ізраїлі є прихильниками Лікуду і супротивниками соціалістичного Маараху. Таким чином, з газет залишилася лише «Наша страна», яка після 1977 року перетворилася з офіційного органу на опозиційний. Монополія на щоденні новини, як і кожна монополія, не була корисна ні газеті, ані її читачам.

На закінчення огляду назву релігійні журнали «Менора», «Свет», «Алеф». («Менора» на івриті — світильник, «свет» — це, звичайно, світло, «алеф» — перша літера івритської абетки). «Менору» можна назвати «товстим» журналом. Там друкувалися різні матеріали: вірші й проза (не лише релігійного змісту), цікаві дослідження, архівні матеріали тощо. На жаль, після смерті головного редактора Павла Гольдштейна світильник згас — ще одна ілюстрація до суперечки про ролі особи в історії.

Журнали «Свет» та «Алеф» цікаві кожний по-своєму. «Свет» розрахований головне на закордонного читача; «Алеф» — видання популярного вигляду й змісту, але цей журнал з'явився нещодавно і ще має завоювати популярність у читачів.

Нарешті, в Ізраїлі існують видання проміжного, так би мовити, характеру: двотижневий дайджест «Панорама» і добре ілюстрований двомісячник «Узы» та деякі інші. (І «Панорама», і «Узы» є виданнями некомерційними і розраховані значною мірою на читача за кордоном).

«Москва—Єрусалим»

Журнал „22» я читаю від першого числа. Цей факт особистої біографії автора ледве чи заслуговував би на увагу, якби не один деталь: перші десять чисел журналу я читав «там».

Чітко пам'ятаю, яке це було надзвичайне диво в нашому похмурому існуванні. Дивом було все: глянцева чорно-біла палітурка, добрий папір, загадковий підзаголовок — «Москва-Єрусалим». А головне диво — свобода, з якою журнал висловлювався про все: про уряд Ізраїлю, радянську політику, сексуальну революцію... Не існувало кращого подарунка знайомим та друзям, ніж дати бодай на одну добу журнал «22», щоб прочитали. Журнал викликав суцільне захоплення.

З нашої нинішньої позиції в Ізраїлі це захоплення здається наївним. Тепер я розумію, що загальні переваги вільної преси не можна вважати за заслугу якогось одного журналу. Проте забувати про «тамтешній» величезний успіх журналу не слід: врешті, саме «тамтешній» читач для кожного російськомовного видання є, в певному розумінні, найважливішим.

Але саме через це я не можу не згадати про одну особливість свого тодішнього сприймання журналу. Ми, що жили в світі суцільних проблем — матеріальних, національних, політичних, культурних, — часом сприймали його як дещо абстрактний, академічний, віддалений від сьогодення — принаймні нашого сьогодення. Багатьох болючих проблем він не торкався, або торкався мимохідь, забагато уваги приділяв питанням спеціальним, що цікавлять досить вузьке коло читачів.

Тепер я розумію, з якими труднощами зустрічаються видавці журналу. Якщо, «Круг», наприклад, орієнтується на широкого читача, то «22» — «журнал єврейської інтелігенції з СРСР». Не маючи великих коштів, він намагається друкувати найкраще з того, що пишуть для нього «єврейські інтелігенти з СРСР». А що серед цих інтелігентів в Ізраїлі є не так уже багато таких, які ще й вміють добре писати, та й далеко не всі теми є для них фахово приступні, то журнал мусить задовольнятися тим, що має.

Але все таки важко відмовитися від критики. За шість років свого існування журнал опублікував багато цінного й цікавого. З прози варто згадати «Табірний щоденник» Едуарда Кузнєцова, «Хамсин під Хайфою» М. Хляско, «Кляте місто Кишинев» А. Гольдмана, «Не плач за мною» В. Соловйова, «Життя й смерть Сарирохл» Б. Полякова, запам'яталися вірші Б. Чичибабіна, Л. Владімірової, Д. Малкіна. Але найширше і найяскравіше журнал пописався в публіцистичному жанрі. Для прикладу наведу лише кілька назв: «Думки німецького терориста», «Велика Російська Стіна», «Радянський Союз та Організація Визволення Палестини», уривки з автобіографії Андрія Дмитровича Сахарова, «Спадкоємці Брежнєва», «Махно та євреї».

Усе це добре. Але мене все таки не залишає враження, що коло зацікавлень журналу дещо обмежене. Давши журналу підзаголовок «Москва-Єрусалим», журнал ледве чи мав на думці якусь спадковість. Мабуть, журнал бажав висловити цим таку думку: так, ми народилися в СРСР, прожили там значну частину свого життя, там залишилися наші друзі, і тому нас хвилює все, що там відбувається.

Питання полягає в тому, що саме хвилює і як, з яких позицій. У статті «Чи не час виїхати з Росії, нарешті?», опублікованій в журналі «Круг», Ізраїль Зільбер характеризує журнал «Время и мы» як такий, «що намагався бути не на 100, а на 120 відсотків справді російським журналом». Щодо «22» цього сказати не можна. Проте, читаючи «22», також часом важко позбутися думки, що автор досі сидить у Москві і провадить знічев'я інтелігентське плескання язиком з приятелями на випадкові теми: про «соціалізм з людським обличчям», про Достоевського, про революцію та реакцію...

Як і личить справжнім москвичам, деякі автори журналу переконані, що все варте уваги відбувається виключно в імперській столиці (може, інколи ще в Ленінграді, але жадним чином не в Києві, Самарканді чи Тбілісі), що саме там твориться історія, мистецтво, література. А що носталгія все фарбує в рожеве, а дистанція дозволяє дивитися на події з філософським спокоєм, то картина малюється майже ідилічна.

Чи треба казати, що нинішня радянська дійсність дуже далека від ідилії? Що криється, наприклад, за створенням «Антисіоністського комітету радянської громадськості»? Чому саме тепер посилюється переслідування всіх «дисидентів» — борців за громадянські права, націоналістів, релігійних? Як розцінити мову відвертих погроз, що її Москва застосовує, коли йдеться про розташування американських ракет в Європі, про мітичну загрозу з боку сіоністів «бідній беззбройній Сирії» або й всьому світові?

Журнал «22» — журнал різнобічний і, попри всі вади, цікавий. Левде чи можна радити йому стати журналом чисто політичним.

Але олімпійський спокій за часів нинішньої дійсності здається принаймні несвоечасним.

Межі кола

«Круг» — це коло. Видавці журналу мають на увазі, мабуть, певне коло, що його становлять читачі журналу. У цьому є натяк на те, що є певною честю увійти до цього кола. Одначе, журнал орієнтується не на вузьке коло, а на найширшого читача. У вже цитованій статті Ізраїль Зільбер пише про «Круг», що це журнал «аніскільки не російський, хоча й російською мовою, а лише намагається друкувати цікаві матеріяли на всі смаки: форма типово західня, що має свої позитиви й неґативи, але жадним чином не російська». З таким твердженням можна погодитися лише частково, і стаття Зільбера є доказом на це. Чи могла з'явитися в журналі «Круг» стаття, що закликала би репатріантів з Америки «виїхати зі США, нарешті»? Звичайно, ні. Не тому, що такої проблеми нема (вона напевно є, і, стикаючись з емігрантами з США, ми часто помічаємо, що вони думками й душею все ще живуть в Америці), а тому, що читачі журналу — вихідці з СРСР, і російські теми цікавлять їх більше, ніж американські чи австралійські.

«Круг» справді розраховано на всі смаки, і в такому сенсі його можна назвати дзеркалом російської алії (цим івритським словом в Ізраїлі називають і громаду репатріантів, і самий процес репатріації). Центральне місце в журналі посідає публіцистика: політика внутрішня і зовнішня, полемічні статті, інтерв'ю з репатріантами. Одначе, там є й такі рубрики: «Спорт», «По сторінках закордонної преси», «Ваш гаманець», «Медицина», є навіть рубрика «Скандали». Розділ «У жіночому кутку» розташовано поруч з не згадуваним наймення, але завжди присутнім у журналі сексом: нині, наприклад, журнал друкує довгий роман «Гріх». Є, звичайно, й детектив, і пікантні розповіді про життя кінозірок, і реклами, і листи до редакції...

Така розмаїтість жанрів має, як справедливо зазначив І. Зільбер, свої позитиви й неґативи. Я знайомий з багатьма людьми, які картають «низькопробність» журналу «Круг», особливо — його сексуального розділу. В останньому (321) числі журналу надруковано лист читача, який закликає взагалі відмовитися від «порнографії» в журналі. Автор листа пише, що журнал, намагаючися догодити всім смакам, втрачає велику кількість «справді інтелігентних читачів». Але автор листа не помітив суперечности в своїх словах: адже себе він напевно вважає за «справді інтелігентного», але, як видно з його листа, є постійним читачем «низькопробного» журналу. Є дуже характерним, що в Ізраїлі численні особи лають

«Круг», але майже нема таких, які його не читають... Можливо, це саме те, чого намагався досягти редактор журналу.

До речі, редактор не лише опублікував цього листа, а й негайно надрукував у журналі анкету, прохаючи читачів відповісти на запитання: чи скасувати рубрику «Лише для дорослих».

Думаю, саме в такій гнучкості редакційної політики, в намаганні завжди враховувати всі відтінки бажань читацької аудиторії, в близькості до читача полягає причина популярності журналу. Але є й інша: широчінь зацікавлень, полемічність, вільність у поведженні з журналістичними канонами. Журнал, наприклад, може опублікувати в тому самому числі дві статті одного автора або припинити посередині друку роман, бо читачам він не сподобався. В журналістичній практиці таке зустрічаємо не часто.

Безперечно, найцікавіше в журналі «Круг» — це політика. У тій чи тій формі її репрезентовано на половині журнальної площі. Наприклад, у тому ж таки останньому числі зустрічаємо статтю політичного змісту про становище на «літературному фронті» в СРСР, інтерв'ю з послом США в Ізраїлі, різко полемічну статтю «На внутрішньому фронті все спокійно», лист читачки, яка пише: «Ви твердите, що всі арабсько-ізраїльські війни розпочали араби; дозвольте з вами не погодитися». І далі: «Ви запевняєте, що нам нема з ким розмовляти про мир. А мені здається, що, навпаки, — їм нема з ким говорити про мир. Протягом 35 років існування держави ми не висунули жадного пляну миру...»

Перелік політичних матеріалів можна продовжувати й продовжувати. Огляд американської преси — «Генрі Кіссінджер у ролі рятівника?», «ОВІР на вулиці Шекспіра» І. Гейбера (мається на увазі харківський ОВІР), подорожні замітки про Бірму (читаємо: «Модель найсправедливішого суспільства, вигадана для Бірми черговим вівісектором піддослідного людства, має свої особливості...»), нотатки «Нема такої, Навратілової» (про чеську тенісистку, що емігрувала з ЧСР; її ім'я в Чехо-Словаччині заборонено згадувати в пресі) тощо.

Щоб показати, що це число не є винятком, наведу кілька заголовків з попереднього числа журналу: «Радянська зброя в сирійських руках», «Кити — палії війни», «Чого всі зраділи?» (Кілька слів про Мадридську конференцію), «ТАРС, Марше і сам Андропов».

«Круг» має чітку позицію в питаннях зовнішньої та внутрішньої політики. Проте, він надає досить багато місця інакшим поглядам (у журналі є навіть спеціальна рубрика «Інша думка»). Надрукувавши кілька статей з критикою Великобританії у Фолклендській війні, журнал потім опублікував лист з Англії, в якому події оцінено цілком інакше. Мабуть, для західного журналу це є звичайною практикою, але читачів з СРСР це приваблює як сенсація. Інший приклад: «Круг», як й інші ізраїльські видання, позитивно назагал

оцінив книжку А. Абрамовича «У вирішальній війні». Одначе, коли в «Сучасності» з'явилася негативна рецензія на цю книгу (рецензія мала наголовок «Радянська пропаганда в закордонному виданні») «Круг» опублікував докладний виклад цієї рецензії.

Увага, що її «Круг» присвячує політиці, цілком виправдана. І тому, що ми, емігранти з СРСР, добре знаємо, що політика робить з людини, і тому, що Ізраїль перебуває на передньому краї боротьби за свободу. Але, й крім політики, журнал намагається не забувати про жадну тему, яка може викликати зацікавлення читача. Ось вибрані навмання теми з кількох останніх чисел: проблема наркотиків, Каннський фестиваль, наукомістка промисловість, становище письменників в Ізраїлі, шкільні справи, живопис, гомеопатія, автосалон, бесіда з режисером, вірші Делоне, рецензія на фільм «Ганді», уривок зі спогадів Вальфа Месінга (медіума, який, хоч як це дивно, був визнаний в СРСР і одержав дозвіл виступати перед глядачами).

Певна річ, в журналі «Круг» не все рівноцінне, трапляються там і дрібні теми, і сірі матеріали. Але це журнал, в якому є що прочитати.

Що є головним у газеті?

Якось у журналі «Круг» було опубліковано інтерв'ю з письменником С., який репатріювався до Ізраїлю, але потім подався за океан. Письменник пояснив своє бажання жити в Америці тим, що в Ізраїлі не приділяють належної уваги... російській культурі. Зокрема, С. розповів, що в якійсь російськомовній ізраїльській газеті він виявив понад 400 (!) друкарських помилок.

Наскільки відомо, С. мав на увазі одну з тих газет, які на початку сімдесятих років часто з'являлися (звичайно на 4 сторінках) і швидко зникали. Але й «Наша страна» не може пишатися зразковою грамотністю. Моє журналістичне і редакторське око постійно натрапляє на дивовижні друкарські помилки, дивне вживання применників, плутанину у вживанні відмінків, на поєднання іменників з дієсловами, що з ними вони явно не поєднанні. Спочатку це мене дратувало, а потім я звик, та й газета з часом стає грамотнішою. Хтось «вжив заходів»...

Мої нинішні претенсії до газети «Наша страна» стосуються, насамперед, змісту. Поперше, у висвітленні внутрішнього життя Ізраїлю газета настільки точно йде за «генеральною лінією» опозиційного бльоку Маарах (і коливається разом з цією лінією), що читач відчуває якусь незручність. Подруге, газета приділяє не досить уваги тим подіям у світі, які не стосуються Ізраїлю та євреїв. Потрете, професійний рівень газети залишає сподіватися на покращення в майбутньому. Почетверте, не досить доброю є поліграфія — шрифт, кліше. Нарешті, по'яте, газета коштує

дорого: звичайне (на 6 сторінках) число — 40-50 американських центів, число з п'ятниці (на 16 сторінках) — 80-90 центів.

Але чому при цьому я хапаю себе на думці, що, слухаючи щодня радіо, я все таки з нетерпінням чекаю газету і читаю її з зацікавленням? З незрівняно більшим зацікавленням, ніж будь-яку радянську газету, хоча поліграфічно і мовно радянські газети стоять багато вище. Чому?

Відповісти досить легко: «Наша страна» містить головне, що потрібне газеті, — інформацію. Попри всі вади газети, вона все таки інформацію дає. І хоч газета партійна, вона не мусить звертатися по дозвіл публікувати ту чи ту інформацію до керівництва партії чи цензури. Газета, кажучи редакційною мовою, «зачинається» для новин о восьмій годині вечора. І я певний, що найголовніші з новин, що прийшли до цього часу, обов'язково з'являться в газеті наступного ранку.

Я пригадую виступ перед журналістами колишнього головного редактора «Правды», а нині — секретаря ЦК КПРС Зімяніна. На запитання, чи газета мусить подавати всю інформацію, що надходить, Зімянін відповів: «Наївне запитання! Певна річ, що ні. Нас не цікавить інформація як така. Нам потрібна лише та інформація, яка служить нашій справі».

Мені, як і всім читачам, цікава будь-яка інформація. І я не визнаю права будь-кого визначати, що я мушу знати, а чого не мушу. У цьому, мабуть, полягає одна з причин того, що я не відчуваю носталгії.

Вади газети «Наша страна» (крім її партійности, звичайно) пов'язані з бідністю, а це можна пробачити. Але інформацію газета подає, і це головне.

Візьмемо кілька чисел з серпня 1983 року. Ось деякі заголовки: «Кадафі намагається створити мусулмансько-революційну імперію», «Що відбувається на острові Цейлон?», «Хафез Асад — правитель Дамаску», «Перший рік Шульца», «Напружена тиша на кордоні Китаю та В'єтнаму», «Бразилія створює атомову бомбу». Це все — з галузі політики. Але газета приділяє увагу найрізноманітнішим темам — від медичної генетики до японської системи навчання гри на скрипці.

Особливо багато уваги газета приділяє подіям в СРСР. Найперше — долі «відмовників», тобто тих євреїв, яким відмовлено в праві виїхати до Ізраїлю. Одначе газета не обмежується лише єврейськими проблемами в СРСР (хоча, як я зазначав, вона, з мого погляду, приділяє недосить уваги неєврейським проблемам). СРСР являє собою постійну загрозу світові. І тому Радянському Союзові слід приділяти достатню увагу: ворога треба знати. «Наша страна» з цього погляду стоїть десь посередині між західною емігрантською пресою (українською, російською, литовською),

яка більшу частину своїх матеріалів присвячує подіям в СРСР, і масовою західньою пресою, для якої становище в СРСР — лише одна з багатьох цікавих тем. Деякі матеріяли газети «Наша страна» було б корисно читати всім. Вони не залишають місця для віри у «великий соціальний експеримент в СРСР» або у «майбутню лібералізацію радянського режиму».

■

Я далекий від того, щоб захоплюватися російськомовною пресою в Ізраїлі. Вона існує у важких умовах, і було б дивно, якби це не позначилося на її рівні. Але ця періодика існує, попри всі песимістичні погрози щодо її долі, які час від часу лунають. Вона існує так само, як існує емігрантська преса всюди, де живуть емігранти з СРСР. Фактично це означає, що боротьбу проти комуністичної тиранії провадять, попри різницю багатьох позицій, представники всіх народів. Саме це, а не віра в «детант» чи «пом'якшення вдачі Кремлю» дає підстави для оптимізму.

Вельмишановний читачу,

у видавництві «Сучасність» вийшло три томи матеріалів під назвою — «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті» за редакцією Тараса Гунчака та Романа Сольчаника. Матеріяли, що укладені в хронологічному порядку зі вступними статтями до окремих розділів, є кінцевим джерелом для вивчення сучасної української історії у пов'язанні з Росією та Східньою Європою. Наклад обмежений.

Ціна за три томи [1317 стор.] — 180 дол.

Для передплатників «Сучасности» — 60 дол.

Замовлення просимо надсилати на адресу:

Nina Ilnytzkyi
254 West 31 st St. 8th Fl.
New York, N. Y. 10001

ВОЛОДИМИР ВАРЛАМОВИЧ МІЯКОВСЬКИЙ

Олександр Филипович

Я завжди з великою приємністю згадую ці невимушені товариські вечірки у мого брата Павла в 1923-24 роках, на які сходилася еліта літературного Києва на чолі з академіком С. О. Єфремовим. За чаркою вина можна було довідатися про літературні новини і плани майбутньої праці.

Пригадую вечірку восени 1923 року. Були: сусід по квартирі, театрознавець П. І. Рулін, академік С. О. Єфремов; кращі друзі брата, фундатори «Слова»: С. Г. Титаренко і Г. К. Голоскевич, шевченкознавець М. М. Новицький (дотепник Микола Зеров колись казав, що він, Новицький, краще знає знайомих Шевченка, ніж своїх власних), проф. Б. Якубський, побратими-неоклясики: М. К. Зеров, М. Т. Рильський, М. О. Драй-Хмара і добре, привітне обличчя Володимира Варламовича Міяковського.

Як правило, душею цих вечірок був експансивний, дотепний і красномовний М. К. Зеров... З того часу багато Дніпрової води утекло в Чорне море...

Почалися жажливі 30-ті роки...

Я гадаю, що буде дуже корисно намалювати коротенький біографічний нарис цього видатного українського науковця.

Володимир Варламович Міяковський народився 18 липня 1888 року в Ковелі на Волині. Батько його працював мировим посередником під начальством П. А. Косача, чоловіка Олени Пчілки і батька Лесі Українки. Середню освіту здобув у київській гімназії. Після закінчення гімназії (1906) Володимир Варламович вступив на юридичний факультет Київського університету, а в наступному, 1907 році переїхав на студії в Петербург, на історично-філософський факультет Петербурзького університету.

У січні 1911 року В. Міяковського виключено з університету за участь у Толстовській демонстрації. Однорічну перерву він використав для перебування на Україні. Літо провів репетитором в одній з родин Полтавщини, де знайшов старе видання творів Монтеस्क'є, що дало йому матеріал для порівняльної праці про Монтеस्क'є і Радіщева.

1913 року він закінчив університет з дипломом першого ступеня. Уже за студентських років Міяковський виявляв не абияку активність: належав до так зв. «Старшого громадянства» й обертався в колах українського клубу «Громада».

Цікаво, що перша його друкована стаття (1912) була присвячена двом збіркам поезії Христі Алчевської (1882-1932) — «Туга за сонцем» і «Вишневий цвіт».

Від 1913 до 1917 року Володимир Варламович учителював у середніх школах Петербургу. Наприкінці 1917 року повернувся на Україну і відразу включився в літературну, архівно-бібліотечну та наукову працю. Одночасно працював в Архівно-бібліотечному відділі Української Академії Наук.

Поза працюю в Академії Володимир Варламович у 1920-22 роках брав активну участь у праці Наукового Товариства в Києві (мистецтвознавча секція, бібліотечна комісія, архів Товариства).

...Почалися жакливі тридцяті роки. У Харкові відбувся провокативний процес СВУ (Спілки Визволення України), жертвами цього процесу були кращі сини українського народу: академік С. О. Єфремов, його приятель Андрій Ніковський, педагог Дурдуківський і багато інших. Не минула «чаша сія» і Володимира Варламовича. Його арештували й заслали на п'ять років до концентраційного табору. Після заслання він повернувся до Києва (1934). Лише завдяки своїм друзям з Ленінграду він дістав працю як викладач російської мови, але був позбавлений можливості працювати науково.

В тяжких умовах німецької окупації В. В. Міяковський, разом з іншими колишніми співробітниками, пробував з 1941 на 1942 рік відновити працю Академії наук, але воєнні події змусили його з родиною евакуюватися 1943 року до Львова. Наступного року професор Д. Антонович запросив Володимира Варламовича на працю до українського музею у Празі.

1945 року він переїхав до Авґсбургу (Баварія), де також в числі інших був ініціатором створення Української вільної академії наук. Першим президентом був обраний проф. Д. Дорошенко, а вченим секретарем В. Міяковський. Одночасно Володимир Варламович заклав при УВАН музей-архів, яким завідував до самої смерті.

1950 року В. В. Міяковський переїхав з родиною до Сполучених Штатів Америки, до Нью-Йорку. Тут при УВАН продовжував з непослабною енергією працю в Музеї-архіві. За цей час Володимир Варламович опублікував понад 50 своїх нових праць.

Помер В. В. Міяковський 22 березня 1972 року на 84 році життя.

Багато років проминуло з того часу, коли, після «скитальщини», я переїхав до Америки й оселився в місті Міннеаполісі (наприкінці 1949 року). Влітку 1952 року я прибув автобусом до Нью-Йорку і відвідав будинок УВАН. Мене дуже тепло привітав Володимир

Варламович (після довгої розлуки!), а також секретар УВАН — Іван Л. Замша.

Згадували давні роки, дружні стосунки Павла Петровича з Володимиром Варламовичем, заслання брата на Соловки. Ще не було відомо, коли помер Павло Филипович.

Після видання збірки «Поезії» Павла Филиповича (1957), яку я вислав Міяковському, він похвалив мене за «добре написаний біографічний нарис», а також редактора Михайла Ореста за цінні примітки.

Відтоді почалося моє листування з Володимиром Міяковським.

У Києві Міяковський викладав українську літературу в якомусь технікумі і керував літературним гуртком. Не пригадую коли саме був там літературний вечір, на якому виступали письменники: Григорій Косинка, Тодось Осьмачка і Павло Филипович.

Міяковський дуже турбувався збиранням спадщини Павла Филиповича і все допитувався, коли вийде збірник його літературно-наукових праць. До речі, Міяковський був і автором назви збірки наукових праць Филиповича: саме він запропонував назву — просто «Література», а не «Українська література», що звучало б як назва підручника. До цього збірника Володимир Варламович розшукував матеріали по журналах (зокрема в «Житті й революції»), нотував кожну статтю, згадку чи вірш Павла Филиповича і тим значно допоміг в укладанні бібліографії.

Ще мав намір Міяковський написати спогади про трьох Михайлів: Могилянського, Новицького і Драй-Хмару, але клопоти з Музеєм-архівом УВАН перешкодили здійснити цей намір.

Додаю для публікації кілька листів Володимира Варламовича до мене, які мають не абияке історико-літературне значення.

I

Дорогий Олександр Петровичу!
Витаю сердечно з виданням збірки поезій Павла Петровича. Надсилаю Вам 3 долари за 2 примірники, які прошу прислати на мою адресу (обидва).

Окремо (третій примірник) прошу ласкаво надіслати на адресу Музею-Архіву УВАН. На жаль, ми не маємо ніяких коштів на придбання біжучих видань і маємо надію, що давнє зарядження УНРади про обов'язковий примірник, між іншим і для нас, лишається в силі і діє до цього часу і надалі діятиме.

Чи виходить Бюлетень представництва УНРади? відділу УККА? а може, ще якісь нові видання, хоча б і циклостилєві?

З нетерпінням чекаю книжок.

Бажаю всього доброго.

Ваш В. Міяковський

Дорогий Олександрю Петровичу!
 Дякую за книжки і свої і для Музею. Пересилаю Вам чек на 2,50 (0,50 це доплата за той примірник, що Ви були ласкаві надіслати мені в оправі).

Видання зроблено прекрасно. Оресту і Вам величезна подяка. До писань автора критичної статті (мова про В. Державина, — ред.) мають якусь апіорну відразу — за їх навмисне гелертерство. Він пише дуже фахово, з глибоким знанням, але поета, про якого він пише, не відчуваєш, а бачиш фахмана, що «альгеброю провірив гармонію». Людина, позбавлена безпосереднього естетичного сприймання, все перепускає через своє ratio. Його жохливі переклади поетів з усіх мов світу й усіх напрямків доводять про аестетичність автора. Зеров і проф. Д., Филипович і проф. Д. — це явища різних світів, неспівмірні, несумісні, і шкода, що читачеві одразу підсовується не Филипович, а проф. Д. Хоч би вже в кінець його поставили. Гадаю, що й Вашу біографічну нотатку, з любов'ю написану і добре, все ж треба було поставити в кінець. Обкладинка зроблена, очевидно, просто друкарською технікою (чи це чиясь мистецька віньєтка?) і дуже добра. Особливо добре вона вийшла на твердій оправі.

Поезії Павла Петровича я люблю, так само як і Мих. Кост. (Ореста — ред.). Вище їх з тієї групи ставлю тільки Рильського.

Ви, мабуть, не знаєте такого епізоду. Я викладав українську літературу в залізничному технікумі, що на Святославській вулиці. Провадив там літературний гурток, який управлявся самостійно; цікаві були учні-поети, драматурги, актори. Ми з ними в Педагогічному музеї в 1923 році зробили шевченківську виставку — дуже солідну, так що вище начальство (Гринько) її одвідало! Для цього гуртка я улаштував виступи письменників. На першому виступали: Павло Петрович (Филипович — ред.) — читав «На поталу камінним кригам», «Не злато, ливан і смирну», «Заклинаю вітер і хмари», ну і свого «Мономаха» та ще дещо, чого не пам'ятаю. Другим читав Косинка, третім Осьмачка.

У 20-их роках зустрів П. П. дуже часто в Академії на всяких вечірках, у товариських гуртках. Був у нього один лише раз, здається мені на Нест[...] вулиці біля Володимирського собору. І в мене він був один раз, коли я зібрав у себе літературну публіку, при проїзді через Київ Н. К. Піксанова (в 1928 році). Останній раз бачив, повернувшись з заслання в 1934 році, у дворі Академії, де видавали картоплю (мені відступив один пай родич).

Міцно тисну руку. Бувайте здорові.

Ваш В. Міяковський

Дорогий Олександрє Петровичу!

Оце одержав Вашого листа. Переслали мені зі старого мешкання. Моя нова адреса [...]

Подаю Вам покищо адресу Серг. Григ. Титаренка. Тепер він у Вашингтоні [...]

З приємністю допоможу Вам у збиранні праць Павла Петровича. Я пригадую собі ще більше, ніж Ви назвали: була стаття П. П. в Збірниках зах.-європ. літератури: «Баляда „Людмила“ Ленора в укр. літературі», але про це все напишу трохи пізніше. Треба все це точніше устійнити і пошукати, де що можна знайти. В Нью-Йорку є всі річники «України», і всі «Записки істор.-філолог. відділу», збірники «Література», «Куліш», деякі річники «Життя й революція».

Павло Петрович був співробітником «Постійної комісії для видавання пам'яток новітнього письменства», «Комісії Заходо- та Американознавства» і Київської філії інституту Шевченка. Був ще секретарем Історично-літературного Товариства теж при УВАН (голова С. О. Єфремов) та членом Бібліологічного товариства, теж при УВАН (Голова С. Ів. Маслов). гадаю, що єдиний спосіб використання нью-йоркських бібліотек — це фотостатні копії, хоч і найдешевший, але все ж досить дорогий (N. Y. Public Library бере 35 ц. за розгорнену сторінку книжки нормального розміру, отже 16 сторінок. друк. аркуш, біля 6 долярів, 25 центів беруть додатково з кожної книжки).

Радо допоможу Вам зробити ці фотостати, якщо це буде потрібно. Бувайте здорові.

Ваш В. Міяковський

Маленький спогад: у голодні роки (1921-22, може, 1919-20) ми з дружиною їздили до Баришевки за продуктами. У нас був зв'язок з Баришевкою: я колись два літа провів у Баришевці як репетитор дітей Вас. Флор. Гладиша, а дружина сама з Переяславського повіту. Отже в Баришевці ми познайомилися з одним з братів Павла Петровича. Були у нього в хаті. Хто це міг бути?*

В. Міяковський

* Володимир Варламович помилився. Це не був брат Павла Петровича, а молодший брат мого батька — Йосип Андрійович Филипович

О. Филипович

IV

Дорогий Олександрє Петровичу!

Не думайте, що зігнував Вашу милу пропозицію написати статтю про праці Павла Петровича. Ні! Я відклав відповідь, щоб зважити всі свої можливості, а це — найгірше. Що відкладеш — те відсунеться новими і новими справами. Після того ще п. Ю. Бойко просив мене «зворотною поштою» прислати якусь наукову статтю для наукових записок УВУ. І хоч у мене було дві готових статті, прочитаних як доповіді, але вони не були готові як рукописи для друку, навіть не переписані на машинці і не зовсім оброблені в деяких частинах. Я не міг негайно вислати, відклав і по цей день. Музейна справа відбирає у мене стільки часу, що навіть коли хочеться щось зробити, не завжди буває можливим. У мене ще є борг перед Мих. Кост. Зеровим. Я хотів би дати Орестові на його прохання спогади про М. К. (Миколу Зерова — ред.) під назвою «Сонетний пир», я почав їх уже кілька років тому, і так вони досі залишаються не скінченими, і я боюсь, що я знову запізнюсь з їх викінченням, а збірник, що його лагодить Орест, вийде скоріше. Отже на Вашу другу пригадку, мушу відповісти, що при всьому інтересі, бажанні, а навіть розумінні обов'язку мого перед пам'яттю П. П.-ча... Отже не гнівайтесь і не думайте, що це була неувага до Вашої пропозиції.

Я гадаю, що найкраще буде, як Ви самі дасте як вступ ту доповідь, що Ви читали в Канаді зі спеціальним наголосом на наукових працях. Ваша передмова до «Поезій» П. П. дуже добра і є запорукою, що передмова до наукового доробку П. П. буде так само добре опрацьована.

Для бібліографії П. П. я почав був збирати відомості про прочитані ним доповіді, деякі з них не були друковані. Гадаю, що й ці доповіді варто було б зазначити теж. До бібліографії праць П. П. теж більше не вертався, хоч і хотів переглянути всякі джерела, які є в Нью-Йорку.

Чи Ви вже остаточно уклали плян збірника праць П. П.? Що Ви включили? Як систематизували матеріяли? Чи не бракує Вам чогось ще?

Ще раз прошу пробачити за несправність у листуванні.

Бажаю всього доброго, вітаючи Вас з Весняними святами —

Ваш В. Міяковський

V

Дорогий Олександрє Петровичу!

Вибачте, що затримався з відповіддю. Дякую за лист і докладну інформацію. Відповідаю по черзі:

1. *Назва збірки.* Ні в якому разі не можна давати такої сухої назви як «статті, розвідки, рецензії» або інші варіанти. Це не притягає читача. Назва мусить бути широка, повнозвучна і відповідати змістові, звичайно. Я радив би дати ту назву, яку сам Павло Петрович дав журналу, що мав виходити за його редакцією, М. Зерова і С. О. Єфремова, а саме: «Література». В підзаголовку можна дати, що хочете, хоч би те саме: «Статті, розвідки, рецензії», або щось подібне з Ваших варіантів, і то лише на титульній сторінці, а на обкладинці або на оправі — лише одне слово «Література». Це моя рішуча порада. Книжка М. Плевака зіпсована тим, що напхано в неї було цілком застарілий матеріал. Я радив Григ. Ол. Костюкові дещо випустити, він не послухався. В цьому випадку щодо Павла Петровича я рішуче настоюю на широкій назві, хоч би Вас хтось і одговорював від цього. Подивіться на зміст першого і єдиного числа «Літератури» — він такий же різноманітний, як і статті П. П. Але разом з тим він об'єднується, як і в П. П., одним словом «Література», саме *Література*, а не *Укр. Літ-ра*, бо це нагадує підручник. Література — як стихія, в якій кохався П. П. Зі статтей нічого не варто викидати, навіть Ленору. Це все потрібне і повноцінне. Порівняти зі статтями Плевака не можна. У П. П. всі статті просякнуті думкою і мистецтвом. Вони не застаріли і не застаріють так скоро, як статті Плевака.

2. Щодо *формату* — я тут не арбітр; робіть за своїм смаком. Книга Плевака має більше 800 стор., але формат її сказати б «кишеньковий». Ваша буде мати солідніший формат, і я не думаю, щоб кількість сторінок дійшла до 800. Якщо довелось б скорочувати, то скоріше за рахунок рецензій.

3. *Обкладинка.* Треба її дати в строгому стилі — нарбутівському, щось подібне до обкладинки «Камени» Зерова, не знаю, хто її робив. З сучасних графіків є в Лондоні учень Нарбута — Роберт Лісовський. Може, б його просити. Думаю, що він матиме спеціальний сантимент до П. Петровича, до нарбутівської доби в Києві 20-их років, і добре зробить. Не треба ніяких «вичурностей» — нарбутівський шрифт, строга рамка.

[...]

5. «Нова книга» — Харків, «Зоря» — Дніпропетровське (це взято з Яшека і Лейтеса), «Понедельник» — Київ, дописано мною до показника Яшека і Лейтеса, коли я працював у Львові і Празі над складанням Путівника по новій укр. літературі. Ручуся, що це факт, хоч тел'єр не знаю, звідки я це взяв. Вибираючи матеріали для бібліографії про Юрія Липу для Є. Маланюка, по дорозі натрапив на деякі «філіповичіяни».

В «Літературно-Науковому Віснику» (Львів, 1923, кн. 8, стор. 370) Мих. Рудницький в рецензії на 4 книжки разом (М. Рильський,

«Синя далечінь»; П. Филипович, «Земля і вітер»; Т. Осьмачка, «Круча»; Г. Косинка, «На золотих Богів») пише:

Поезія П. Филиповича трохи безпосередніша [порівнюючи з Рильським], в тому розумінні, що його вражіння не переходять через такий складний фільтр рефлексій, як у Рильського. У сій безпосередності більше відгуків із пережитого моменту і з російських сучасних поетів, найбільші з Блока й Ахматової. «Синя далечінь» Рильського має ясніші обриси, ніж подихи та подуви «Землі та вітру». У Филиповича: «при захопленню найзвичайнішими порухами природи відчувається туга людини за свободним повним висловом свого «я», на яке поет, на жаль, не може поки що собі дозволити і невідомо, чи сама поезія в данім випадку тратить на сьому.

В обох поетів є спільна потреба насолоди самим біологічним зростом життя, в яке влітаються тони зрівноваженої клясичної меланхолії.

Дбайливість за вибагливу поетичну форму і чистоту мови йде в парі з їх духовною зрілістю. Річ ясна, що вони не в силі стати настільки виїмками від решти поетів, щоб там-сям не згрішити проти мови. Рильський вживає таких слів як «блідії», «тоскна», «печальні», «яд», «паруси», «укротить»... Филипович — «іначе», «тоска», «гроза», і кілька разів форми «між тихих трав», «між зелених полів», «між будинків», «між білих вулиць». І в самому кінці: нема найменшого сумніву, що нинішня Галичина не видала ні одного молодого письменника, який визначається б прикметами таланту Рильського, Филиповича або Косинки.

В ч. 12 за 1925 рік є рецензія на «Простір», підписана Д. Д. (Дм. Донцов). Якщо її не знаєте, пришлю фотостати, бо вона на другій стор. в ч. 1 за 1926 р. поміщує передрук таких поезій П. П.: 1) «Шануй гніздо старого чорногозу» (стор.3); 2) «Мономах» (стор. 4); 3) «Нехай знаходить золоті піщини» (стор. 4).

Покищо все. Якщо найду ще щось, поділюся з Вами.

Про рецензію Маланюка на «Землю і вітер» нічого не знаю, але при нагоді спитаю у нього і тоді сповіщу Вас.

Ще: я не відповів Вам на Ваше запитання про бібліографію. Якщо треба буде скорочуватися, то, звичайно, треба буде залишити лише два розділи: 1) наукові праці; 2) література про Ф., якщо буде місце — варто дати повністю, щоб не шукати деінде.

На цьому кінчаю. Бажаю Вам всякого добра, веселих свят і щасливого Нового Року.

Ваш В. Міяковський

VI

Дорогий Олександрє Петровичу!

Дякую за лист та інформації про книгу П. П. Шкода, що так затримується це видання. У нас так мало (майже зовсім не) появляється літературознавчих видань, що варто надолужувати це перевиданнями вартісних праць з-перед руїнації наукового життя в 30-их роках. Я писав Вам, що зайнятий підготовкою доповіді (і для публікації) — про П. І. Зайцева — переважно як шевченкознавця. Посувається поволі: ніколи одвідувати бібліотеку, щоб узяти потрібні довідки. Багато часу забирає біжуча робота в Музеї. Для доповіді доводиться користуватися тими матеріялами, що є під руками в Музеї і моїм листуванням з П. Зайцевим. Передчуваючи, що мені вже лишається мало часу на всі діла, хочу дещо закінчити в упорядкуванні музейних збірок і виконати свій обов'язок перед пам'яттю деяких моїх знайомих і друзів: Мих. Новицький, Мих. Могилянський, Мих. Драй-Хмара (три Михайли) і закінчити деякі давно розпочаті роботи: про Вол. Антоновича в 60-их роках, Костомарова у Кирило-Метод. процесі — ну, хоч це, бо в плянах є багато, а досі не вдалося сісти як слід за роботу, як це мені вдавалося в перші роки американського життя, коли зробив кілька великих оглядів з советської історіографії революційного руху. Як воно вийде — побачимо.

Що у Вас нового? Над чим працюєте? Що порабляє П. О. Петренко?

Бувайте здорові. Вітайте спільних знайомих.

Ваш В. Міжковський

VII

Дорогий Олександрє Петровичу!

Поперше, сьогодні 25 грудня.

Хотів поділитися з Вами деякими знахідками. Преглядаючи для себе «Життя й революція» за 1932 рік, знайшов кілька «филиповічіян», а саме: два переклади з Беранже: 1) П'єр-Жан Беранже, «Віщування Нострадама на 2000 рік». Переклав Павло Филипович («Ж і Р.» 1932, кн. VIII-IX, стор. 97-98); 2) П'єр Жан Беранже, «Смерть диявола». Переклав Павло Филипович (там таки, стор. 100, а на стор. 155-167 у тому ж числі стаття П. П. «Пісенна спадщина Беранже». Підпис: Павло Филипович. У Вашому спомині поезій цих перекладів нема. Але 14-рядковий сонет «Гете» попав до збірки, хоч надрукований у тому самому році в «Ж. й Р.». Чи маєте статтю про Беранже? Якщо не маєте — з охотою зроблю фотокопії.

Але вже сьогодні 25 січня. От як зележався цей листок у мене. Був у мене дуже важкий час: обидві мої співробітниці похворіли, і я на кінець року (найбільше праці з комплектуванням річників) лишився сам на всю роботу в Музеї. Читаю Ваш спогад-статтю про Ю. Клена і доповнення Пол.-Василенко. Сам написав спогад-статтю про П. І. Зайцева. Це теж забрало час.

Щоб не затримувати далі листа і фота з «Літер. України», посилаю разом з сердечним привітом так, як є. Вибачте за мазанину.

Ваш В. Міяковський

НА ОБОРОНУ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Листи о. Григорія Будзінського та Василя Кобрини до радянських установ та преси

РЕДАКТОРОВІ ГАЗЕТИ «ИЗВЕСТИЯ»

Вельмишановний тов. Редакторе!

Я уважно прочитав у Вашій газеті роз'яснення т. Куроєдова* про справжню свободу совісті й уявну (ч. 24 від 28 січня 1978).

Тов. Куроєдов роз'яснює правильно, але на підставі цього роз'яснення не можна виправдати знищення католицької церкви східнього обряду в західних областях України. Ще минулого року, 21. 12. 1977, львівська газета «Вільна Україна» вмістила памфлет Тараса Мигаля, в якому він говорить явну брехню, що ніби греко-католицька церква скликала собор у Львові 1946 року, і цей «собор» ліквідував Берестейську унію 1596 року.

Я, довголітній передплатник цієї газети, написав спростування до газети, а копію пересилаю в додатку Вам. Почасти це стосується мене особисто.

.....

* Владімір Куроєдов — голова Ради в справах релігій при Раді міністрів СРСР. Йдеться тут про його статтю в «Известиях»: «О свободе совести подлинной и мнимой».

У грудні 1944 року вислав Львівський митрополит Йосиф Сліпий делегацію до голови Комітету при Раді міністрів СРСР для релігійних справ тов. Полянському з метою домовитися про співробітництво церкви з державою. Я був членом делегації й був особисто на прийнятті в тов. Полянського. З уваги на те, що інші члени делегації померли, я, єдиний, що лишився живий, не втратив призначення репрезентувати греко-католицьку церкву назовні.

Тов. Полянський прийняв нас люб'язно, ми прочитали листа митрополита Йосифа, і тов. Полянський просив нас повернутися додому. Він обіцяв прислати до Львова з свого боку делегацію й вирішити все на місці. Він протягом чотирьох місяців радився зі своїми співробітниками і вирішив ліквідувати ієрархію та домовитися зі священниками про перехід на російську віру, згідно з обрядом царя Миколи I, який ліквідував таким самим чином Київську митрополію 1839 року.

1945 року дано наказ про арешт усіх без винятку членів ієрархії й наказ скликати «собор» з тих священників, що вагалися, не хотівши йти до в'язниці слідом за єпископами. Після цього ложного собору були кинені до в'язниці всі священники, які не хотіли переходити на російську віру. Усі католицькі церкви були закриті, і греко-католицька церква була оголошена поза законом як якась бузувірська секта. Ви є речником громадської думки і Ви зобов'язані роз'яснити своїм співвітчизникам, що переслідування католицької віри є злочином і загрожує державі далекосяжними наслідками.

15 січня 1978

о. Гр. Будзінський

II

До Міністерства внутрішніх справ Української РСР

ПРОХАННЯ

Комітет оборони католицької віри просить Вас дати вказівку про припинення антикатолицької пропаганди. За останні місяці ця пропаганда посилилася, й її ведуть на дуже низькому рівні. Часто вона перетворюється на базарну лайку.

Основа цієї пропаганди — явна брехня, ніби католицька церква східнього обряду скликала свій собор у Львові 8 березня 1946 року і нібито на цьому соборі католицька церква ухвалила свою самоліквідацію й перехід усіх віруючих під опіку Московського патріярха. Як далекий Схід від Заходу, таке далеке це твердження від правди.

Католицьку церкву ліквідував голова Комітету для релігійних справ при Раднаркомі УРСР П. Ходченко. Він видав наказ від 18 червня 1945 року про утворення Комітету для ліквідації католицької

церкви, який прибрав назву — «Ініціативна група». Члени групи разом з поліцейською владою зажадали від кожного священика підписати декларацію про перехід на російську віру. Ті, що відмовилися підписати таку декларацію, були жорстоко покарані. З уваги на це, інші підписували, рятуючи своє життя. Антикатолицька пропаганда перекручує всім відомі факти й хоче впоїти читачеві, що підписували перехід на російську віру на добровільних засадах. Тих, що не підписали декларації про перехід на російську віру, шельмують як кримінальних злочинців, у тому числі й усіх католицьких єпископів.

Подруге, Комітет оборони католицької віри просить Вас дати вказівку облвиконкомам західніх областей УРСР не перечити проти реєстрації католицьких приходів. Чиновники облвиконкомів звичайно відповідають, що католицька церква (східнього обряду) в СРСР ліквідована. Вони не можуть пояснити, ким і коли католицька церква була ліквідована. Деякі посилаються на «собор» у Львові від 8 березня 1946 року. Насправді цей собор являє собою найганебнішу подію двадцятого віку.

Уряд УРСР не має права ліквідувати католицьку віру та церкву і перешкоджати віруючим, які хочуть реєструвати свою релігійну громаду, згідно з Конституцією СРСР.

Потрете, Комітет просить дати вказівку прокуратурі Закарпатської області про перегляд справи Йосифа Терелі, засудженого в грудні 1982 року на рік позбавлення волі за мітичне дармоїдство. Він батько родини і має на утриманні неповнолітню дочку та хвору дружину. Вона працювала аж до відходу в декретну відпустку й народила дитину 3 березня 1983 року. Хіба батька, який доглядає домашнє господарство, опікується дитиною й хворою жінкою, можна вважати дармоїдом?! Кожна тверезо думуюча людина скаже — ні! Уся провина Терелі в тому, що він є оборонцем католицької віри, вельми ненависної для радянської адміністрації. Але ми можемо нагадати, що для всіх російських царів католицька віра теж була ненависна. Приказка каже: вороги наших ворогів — наші друзі. Католицька віра зазнає переслідувань, починаючи з царя Петра I і до теперішнього часу.

Просимо нам не відмовити.

За Комітет оборони католицької віри:

В. о. голови

Кобрин Василь Антонович

м. Бібрка, вул. Котляревського, 2,
Перемишлянський р-н Львівської обл.

Секретар

Будзінський Григорій Антонович
м. Львів, вул. Спокійна, 4.

Шановний тов. Редакторе!

Я стверджую з жалем, що Ви продовжуєте містити в своїй газеті всяку неправду і наклепи на католицьку церкву. Котрий вже раз я пишу Вам про те, бо я був членом делегації католицької церкви до Москви 1944 року, і тому маю моральний обов'язок. 12 січня 1983 року в ч. 8 виступав якийсь Сімончик з тими самими закидами, немов би товк воду в ступі. Він пише дослівно (цитую): «Уніяцька церква за рішенням Львівського церковного собору була самоліквідована». В однім реченні кожне слово є брехня. Неправда, що католицька церква називається уніяцькою. У 1939 році ЗАГС перебрав церковні документи не менш як 20 млн метрикальних записів. І не було ні одного слова, в яким церква була б названа уніяцькою. У всіх записах церква називалася греко-католицькою. За польської окупації поляки нас називали «русинами», але від того ми не переставали бути українцями. Знову росіяни називають нас уніятами, але від того ми не перестали бути католиками. Неправда, що у Львові 1946 року відбувся церковний собор греко-католицької церкви. Сімончик, як папуга, повторює бездушно вивчені слова, значення яких не розуміє. Якби його спитати, що таке церковний собор, то він про це не має зеленісінького поняття. Католицька церква має 18-столітню історію, і тільки вселенських соборів було 21, і помісних дуже багато. Ні в однім з тих численних соборів не був рядовий священик головою. Якщо 18 століть церква була ієрархічна, то хто має право переводити її на демократичну? Священик, який скликає собор, повинен мати від когось повновласність.

І от тут вилізло шило з мішка. 18 червня 1945 року появилася в пресі постанова Ходченка, голови Комітету в релігійних справах при Раднаркомі УРСР, що він «санкціонує» ініціативну групу, тобто тих, які мають скликувати собор. Ходченко писав українською мовою, але вживає таємне слово «санкціонує», хоч немає сумніву, що в українській мові є відповідник цього слова. Цим таємним словом Ходченко зазначив свою важливість, його власть мало що менша від власті папи римського. Він великий інквізитор і має право послати на смерть всіх священнослужителів, які відмовлялися підпорядкуватися Московському патріархові. Ходченко вимагав від своїх підлеглих, яких він «санкціонував», щоб вони виготовили списки всіх, хто відмовляється підпорядкуватися Московському патріархові. Таких чекала страшна судьба. Вони вмирили за колючим дротом десь на крайній півночі за полярним колом. Він передав єпископам, яких настановив Московський патріарх, всю

юрисдикцію, над католицькою церквою і тим самим її ліквідував.

У журналі «Жовтень» за жовтень 1981 року вчений пофесор, доктор історичних наук Цьох пише, що священники католицької церкви (східнього обряду) — то злочинці. Якщо в кінці 20 століття засоби масінформації пишуть так, то тим більше (таке було) в половині століття.

Обласний прокурор Антоненко пише, що унію насаджували на протязі 350 років вогнем і мечем. Тільки не написав, хто насаджував. У понятті обласного прокурора унія — то було щось таке огидне, що тільки вогнем і мечем її прищепили народові. Отже якщо католицькі священники злочинці, то Ходченко вважав справою чести нищити тих злочинців. Тим більше, що в той час всі справи вершив всесильний міністер Лаврентій Павлович. Якщо в червні 1945 року Ходченко ліквідував українську церкву, передав юрисдикцію Московському патріархові, фізично винищив тих, які відмовлялися підпорядкуватися, то що ще міг «самоліквідувати» лжесобор, який був скликаний дев'ять місяців після ліквідації католицької церкви? Кажуть, що лежачого не б'ють, до трупа не стріляють, а Львівський лжесобор 1946 року ліквідував католицьку церкву, яка лежала в руїнах. На соборі було два-три греко-католики, які пробували протестувати, але вони за свою сміливість заплатили життям. Перед тим лжесобором Костельник возив велику групу зрадників до Києва, де вони за тридцять срібняків урочисто зреклися віри своїх дідів і підписували декларації про перехід на російську віру.

Після того скликували собор, використовували поліцейські машини, на яких приїжджали «члени собору» до Львова. Третього дня собору вирішили, що католицька церква ліквідується. На що не мали навіть ніяких юридичних основ. А церкву св. Юра у Львові забрали місяць раніше, ніж було ухвалено ліквідацію католицької церкви. На якій основі? На вулиці Шевченка, 205 стояла католицька церква. Її будувало бідне населення цього приміського села на кошти безробітних. Ще живуть люди, що ходили по квесті, тобто збирали пожертви на будову церкви. Всупереч забороні польської адміністрації. Поляки побудували величавий костьол і хотіли, щоб українці ходили до костьолу і в такий спосіб польшилися, «як то було в Холмі». Муляри-добровольці будували цілу ніч, але поляки не зруйнували початої будови, хоч не дали дозволу, але не знищили. В кінці 50-их років залізничий райвиконком відібрав від віруючих цю церкву і перебудував на відділ міліції. Чого поляки не знищили, те росіяни забрали. Для народу побудували велику корчму, де від ночі до ночі продають сивуху, яку називають тепер чорнилом. Сивуха тепер повинна замінити народові церкву. Наслідки жahlivi — розвелося поголовне п'янство.

Сімончик пише, що католицька церква самоліквідувалася. А

хіба гоголівський Держиморда не твердив, що вдова сама себе «висікла»? Загинули всі українські єпископи: 11 осіб, не за те, що вони щось були винні, а за те, що були католицькими єпископами. Загинули всі митрофорні протоєреї — 50 осіб, сотні священників, монахів, монахинь, дяків і просто віруючих, які загинули за віру своїх дідів. Обласний прокурор Антоненко нарахував всього п'ять осіб, які відмовилися підпорядкуватися Московському патріархові. Радянська влада зробила колосальну прислугу католицькій церкві, давши їй багато мучеників та ісповідників. Католицька церква виростає на крові своїх дітей-мучеників. Сіяння ненависти до католицької церкви — це пряма пропаганда війни. Нам співчують мільйони католиків у цілому світі, передусім за те, що радянська влада відібрала католикам усі храми і для п'яти мільйонів католиків не лишили ні одної церкви.

В засобах масінформації (у Львові, Києві, Москві) пишуть, що 25% священників не перейшли на російську церкву. Ясно, що бодай 10% католицьких храмів повинні бути відкритими для католиків. Хоча б на цілу область була одна церква. Поляки, яких на Україні 3%, мають свої численні храми, також мадяри мають свої храми, а для українців-католиків немає ні одного. По-радянськи це називається свобода совісті.

На українські села прислав московський патріарх своїх священників, якщо парафіяни його не приймають, то з району присилають у село міліцію, руйнують церкву, нищать культовий інвентар, а цінні речі (килими, рушники) вивозять у невідомому напрямі. Люди мусять прийняти священника, вивченого в Ленінграді, бо він є запорукою, що церква не буде зруйнована. Це молоді яничари, діти католицьких батьків, яких росіяни вчать ненависти до католицької віри. Використовуючи своє монопольне становище, вони наживаються на релігійності народу і його деморалізують. Католицький священник не може відправляти в католицькій церкві без нараження на великі неприємності (штрафи, тюрма). Католицька церква не має атомної зброї, не має дивізій, військ, а тільки моральну силу, Євангеліє. Покарання католиків за те, що вони католики, на міжнародній мові називається ґеноцидом. А ґеноцид — це злочин проти людства.

Варто б це знати горе-писакам тороповським, цьохам, сімончикам, міньковецьким, Тарасу Мигалю і всім іншим ворогам католицької церкви.

1 лютого 1983

о. Гр. Будзінський
м. Львів 41, вул. Спокійна, 4.

Редакторів газети «Вільна Україна»,
м. Львів

Ваша відповідь від 2 лютого мене дуже втішила. Вже минуло 5 (п'ять) років, як я пишу Вам перестороги, щоб Ви не мистили у своїй газеті брехні проти католицької церкви. Бо брехня — це бумеранг, і вона б'є не того, проти кого націлена, а того, хто пише її.

Хіба Ви не знаєте, що ще в червні 1945 року Ходченко призначив людей, які мали скликувати собор, а він їх «санкціонував», тобто дав потрібні повноваження. У такий спосіб католицька церква східнього обряду була ліквідована. А Ви помістили статтю Сімончика, що нібито церква «самоліквідувалася». А хіба тільки одного Сімончика? Кого Ви хочете обдурити? Розпорядження Ходченка було надруковане, і багато людей переховують цей документ до сьогоднішніх днів. Немає ані найменшого сумніву, що він є і за рубежем. Мене втішила Ваша відповідь тим, що Ви призналися, що неспроможні відповісти. Я дав Вам аргументи, які Ви не можете заперечити.

Можливо, що Ви віддали до міліції ту справу, щоб вони самі розхльобували кашу, яку заварили. Релігія загалом, а католицька церква зокрема, знаходиться під охороною ООН, де є представник католицької церкви. Ви не можете мотивувати погром католицької церкви як внутрішню справу СРСР. У старовинних книгах написано: «Кров твого брата Авеля кличе до неба о помсту». Це кров невинно замучених єпископів, священників, монахів, монахинь. Це не є внутрішня справа. Ми — українці. Ми автохтони на своїй землі. Наші діди поливали цю землю кров'ю і потом. Хто дав право Московському патріярхові відбирати від нас нашу прадідівську віру. Він, очевидно, вважає нас африканськими дикунами, у яких можна палкою і тюрмою відбирати віру і нав'язати свою. Так діяв великоросійський імперіалізм при царях дому Романових. Хоча дід Романових і загинув, але їх віра живе й панує. Погрози тут ні при чому. Мені обіцяли, що якщо я скажу, що Московський патріярх є святий, то буду мати сите життя. Але я волів тюрму або навіть смерть, ніж говорити таке безглуздя. Я вважаю, що Московський патріярх ніколи не був і не буде святим, і краще мені запитися під землю, чим проголосити в церкві, що Московський патріярх є святий. Зрештою, Ви самі не вірите в те, що він є святий. Ви його пропагуєте, бо Вам так кажуть. Ви це робите за гроші. У цілому світі всі згодні з тим, що договори треба виконувати. Уряд СРСР підписав міжнародну конвенцію про геноцид, а Верховна рада СРСР її ратифікувала. Отже переслідування релігії, згідно з духом і буквою конвенції, є міжнародним злочином.

Раднарком УРСР не мав права скликувати церковний собор. Ходченко «санкціонував» його, хоч не мав права передавати

юрисдикцію Московському патріархові, бо ані Ходченко, ані Раднарком УРСР не мали юрисдикції над католицькою церквою. Католицька церква зробила все, що від неї залежало, щоб не допустити до конфронтації. У цілому світі знають ненависть росіян до католицької церкви. Тому католицька церква вислала делегацію до Москви у грудні 1944 року, і моя маленька доля старань була в тому. На превеликий жаль, сталося інакше не з нашої вини. Ми все зробили, що було в наших силах, щоб послужити народові, з котрого ми вийшли і якого ми є часткою — кістка від кістки. Кров від крові. Нас історія не осудить, а Берію, який проводив погром католицької церкви, історія вже засудила.

23 лютого 1983

о. Гр. Будзінський
м. Львів 41, вул. Спокійна 4.

V

Редакторів газети «Радянська Україна»

Шановний тов. Редакторе!

Я кільколітний передплатник Вашої газети і постійний читач. Я був уражений громом, як вчитав у ч. 135 від 15 червня б. р. безсоромну лож. Хіба може редакція допускати брехню і тратити престиж? Після того можна казати, що в газеті брехня. Приказка каже: хто раз побрехався, той правди не має. Цитую місце, яке містить лож: «8-10 березня 1946 року у Львові відбувся собор уніятської церкви, який прийняв рішення про скасування Брестської унії та возз'єднання з Руською православною церквою» (кінець цитати).

Тов. Вовк знає дуже багато про українську церкву за границею — в Італії і за океаном — в США, Канаді й інш. Він знає про кардинала Тіссерана і багато іншого. Бачить далеко під лісом, а не бачить під носом. Він прекрасно знає, що т. зв. Львівський собор скликав Ходченко від імени Раднаркому УРСР. Ходченко напечатав у пресі постанову від 18 червня 1945 року, що він покликає до життя комітет, який прийняв назву «Ініціативна група», і що він цю групу санкціонує, себто передає всі повновасті кермувати католицькими парохіями, щоб їх перевести до російської церкви. Він передав їм юрисдикцію над католицькою церквою одним почерком пера. Це нечуваний злочин, який не має прецеденсу в світовій історії. Раднарком УРСР, а тим більше Ходченко не мають юрисдикції над католицькою церквою і тому не могли її нікому передавати. Зігнане поліцейськими влястями збіговисько 8 березня 1946 року у Львові аж ніяк не може називатися «Собором уніятської церкви». Це глум над історичними подіями. Ходченко доручив своїм підопічним,

себто ініціативній групі, щоб подали йому списки всіх, хто відмовляється підпорядкуватися Московському патріярхові. Подібних їм російські царі називали «упорствующими». Ці люди були жорстоко покарані. Під ударами були не тільки вони, але також їх жінки та діти. «Собор» відбувся в умовах жорстокого терору. В жовтні 1981 року в журналі «Жовтень» у Львові появилася стаття вченого професора, доктора історичних наук Й. Цьоха, в якій він пише чорним по білому, що священики католицької церкви — це злочинці. Мабуть, тому, що відмовилися підписати декларації про перехід в російську віру згідно з домаганням Ходченка. У Римській імперії, за перших трьох століть нашої ери, вбивали безпощадно кожного, хто відмовив би принести жертву ідолам (між богами був також імператор). Це саме повторилося в УРСР. Хто з католицьких священиків не підписав декларації про перехід на російську віру, був жорстоко покараний. Не було випадку, щоб якийсь католицький священик не підписав російської віри і лишився на волі. Якщо в 80-их роках католицькі священики вважаються злочинцями, як навчає Цьох, то тим більше в сорокових роках. Сімончики, цьохи, вовки й інш. дістали наказ виблоти злочинне збіговисько 8 березня 1946 року і називають його «Собор уніятської церкви», хоч на нім не було жадного католицького єпископа і ні одного митрофорного протоієрея, бо всі вони сиділи по тюрмах (11 єпископів і 50 митрофорних протоієреїв). До того треба додати всіх настоятелів чоловічих і жіночих монастирів, монахів, монахинь і просто віруючих, які боронили церкву.

Так зв. Львівський собор 8 березня 1946 року є незаперечним доказом переслідування католицької церкви в УРСР.

Уряд УРСР скликав церковний собор, який мав ліквідувати католицьку церкву. Собор скликав фактично Московський патріярх Алексей. Він є найбільше ганебною сторінкою історії російського народу. Релігійна нетолеранція — це характеристична риса російського народу як у попередніх століттях, так і в двадцятому. Російська церква — це передовий загін російських царів, розбійницького імперіялізму. Жадна держава світу не переслідує католицької церкви, крім Албанії й УРСР. Всі арештовані під час релігійного гонення вважаються арештованими за релігійні переконання. Зрештою, уряд УРСР не крився з тим, що католики арештовуються за відмову переходити на російську віру. В УРСР католицька віра поставлена поза законом і жорстоко переслідується. Храми католицької церкви закриті на замки і моління народу в тих храмах вважається злочином.

Коли скінчиться релігійне гонення, то народ західних областей УРСР поверне до віри своїх дідів, тобто до віри, яку прийняв Київський князь Володимир 988 року. Вона була греко-католицькою, а розкол наступив щойно 66 літ пізніше (1054). Сто літ

після хрищення України-Русі київська церква прийняла свято «перенесення мощей» святителя Николая з Мір до Бару (обходиться 22 травня). Отже ще століття після хрищення наші діди вважали свою віру греко-католицькою. Історія свідчить, що релігійні гонення кінчаються катастрофою для гонителів. Чим скорше кінчиться гонення на католицьку церкву, тим краще для народу і держави.

У ч. 146 від 28. VI ц. р. перепечатані деякі уривки з памфлету, який написав якийсь Малявський про мене. Він пише, що я вчинив злочин тим, що написав донос до Гестапо на радянського вчителя Дюка 1945 року. Дюк ставав мені на очну ставку з тим доносом. Але як я попросив його вяснити обставини цього доносу, то він так заплутався у власній лжі, що мусів визнати, що обставин доносу до Гестапо не пам'ятає. Задумана лож тріснула, як миляна банька. І хоч сам Дюк відмовився від свого власного доносу, Малявський витягає його з могили по довгих літах небуття. Не треба бути грамотним, щоб зрозуміти, що донос Дюка — це лож. Його тоді можна було спитати, чому він не був заарештований після доносу. А він не тільки лишився на волі, але й займав посаду директора школи, себто довіреної особи Гестапо. Це незаперечний факт, що на Дюка не було доносу. Я не робив доносів ні на кого, а, навпаки, помагав тим, що були в біді, у тому числі й жидам, які були призначені на смерть. Це можуть посвідчити самі жиди, яким я помагав, ризикуючи власною головою. Деякі з них врятувалися і живуть до сьогодні. Це характеристика радянського вчителя Дюка, донощика, який хотів приписати іншим, чим він сам був.

Це є характеристика радянського судового поступовання. Мене арештували 25 травня 1945 року за те, що я відмовився підписати декларацію про перехід на російську віру. У тюрмі зажадали від мене написати автобіографію. Почалися пошуки ложних свідків і не знаходилися ані в 45, 44, 43, 42 роках. Аж знайшовся в 1941 році радянський вчитель Дюк у селі, де я жив під час німецької окупації. «Злочин», який нібито я вчинив доносом на Дюка до Гестапо, — це лож, а інші злочини — це також лож. Суд не довів мені нічого нечесного. На зборах я виступив з перестроюю, щоб не вбивати жидів. Дюк доводив, що я хвалив Гітлера, але він написав чорним по білому, що він не чув ні одної моєї промови. Він додав, що йому «люди говорили». Це характеристика радянського суду. Не маючи тіні доказу — засуджують на жорстоку кару. Зрештою, я вважаюся злочинцем, що не підписав декларації про перехід на російську віру. Так пише професор Цьох: католицькі священники — це злочинці. Підписані урядом СРСР договори про геноцид, про права людини — це не більше, як кусок паперу. Католицька церква спливає кров'ю до сьогоднішніх днів.

2 липня 1983

о. Гр. Будзінський.
м. Львів

НАЙВИЗНАЧНІША АНТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛКЛЬОРУ

Філарета Колессу (1871-1947) прийнято вважати найвизначнішим українським музичним фолклористом кінця 19 — першої половини 20 ст. Про його життя й етномузикологічну діяльність написано вже кілька наукових праць. Його «Твори» АН УРСР у Києві нещодавно перевидала в чотирьох об'ємистих томах. На жаль, у цьому цінному академічному виданні, що, поряд з великими науковими працями Ф. Колесси, охоплює і його обробки народних пісень, дрібні статті та рецензії, нема однієї з найвизначніших синтетичних праць Ф. Колесси «Українська усна словесність», надрукованої невеличким тиражем 1938 року у Львові у мало відомій серії «Учітеся, брати мої». Ця цінна книга, яка й досі є неперевершеним підручником та антологією українського фолкльору не перевидавалася ні на Україні, ні за її межами, тому треба щиро привітати рішення недавно заснованого Канадського інституту українських студій Альбертського університету в Едмонтоні перевидати саме цю книжку.

А перевидано її й справді досконало: побільшеним форматом, на крейдяному папері, з англійським вступом д-ра Б. Медвідського та ґрунтовною розвідкою М. Мушинки про життя і фолклористичну діяльність Ф. Колесси.

Праця Ф. Колесси має дві частини. На перших 154 сторінках автор подав теоретичний огляд українського фолкльору (усної словесности), з'ясувавши питання: що таке фолклор, коли він виник, які були шляхи його історичного розвитку, хто заслужився в його збиранні та вивченні (опублікував портрети 20 його збирачів та дослідників) тощо. Далі він подав аналізу та теоретичне узагальнення кожного жанру українського фолкльору, почавши від замовлянь і кінчаючи загадками. Найбільше уваги він присвятив обрядовим пісням, думам та історичним пісням, однак не оминув і жанри народної прози: байки, казки, новелі, анекдоти, перекази, демонологічні оповідання та легенди. Тут таки подано і список найважливішої літератури з українського фолкльору.

Друга частина наново перевиданої книжки Ф. Колесси — це солідна антологія найкращих зразків українського фолкльору, що містить: 250 пісень з мелодіями, 17 прозових творів, 3 замовляння, 114 прислів'їв та 62 загадки. Ця антологія є ніби ілюстрацією теоретичних засад Ф. Колесси, висловлених у першій частині. Кожний фолклористичний зразок у ній подано з точним збереженням мовних особливостей, найтонших нюансів мелодій (у переважній більшості записаних самим Ф. Колессою), паспортизацією кожного тексту тощо. Фолклорні зразки охоплюють всі етнографічні райони України (Східню Україну, Галичину, Полісся, Поділля,

Філарет Колесса, Українська усна словесність. Вступна стаття Миколи Мушинка. Канадський інститут українських студій Альбертського університету. Едмонтон 1983. Стор. IV+645.

Гуцульщину, Бойківщину, Закарпаття тощо) та записи майже усіх визначніших збирачів українського фолкльору від 18 ст. до 30-их років 20 ст.

У вступній статті чехо-словацький український фолкльорист М. Мушинка (автор кількох статей про Ф. Колессу) розглянув життя і наукову діяльність цього визначного українського музичного фолкльориста з кількох поглядів: 1) як людину кришталеву чистого характеру; 2) музичного фолкльориста європейського значення; 3) першого фолкльориста академіка АН УРСР; 4) збирача фолкльору, що вперше в українській фолкльористиці у ширших масштабах застосував звукозаписувальну апаратуру (фонограф); 5) найвизначнішого записувача мелодій українських дум; 6) першого і найвизначнішого збирача та видавця народних пісень українських територій галицької Лемківщині, Закарпаття та югославської Бачки; 7) автора найвизначніших праць з української етномузикології; 8) одного з найвизначніших авторів обробок українських народних пісень; 9) найвизначнішого популяризатора українського музичного фолкльору за межами України; 10) керівника найвизначніших фолкльорно-етнографічних установ Західної України після 1945 року; 11) вихователя цілого ряду молодих музичних фолкльористів. Кожну цю ділянку діяльності Ф. Колесси автор вступної статті документує цілим рядом конкретних фактів, часто з досі не відомих архівних документів.

Великим плюсом рецензованої книги (на відміну від київського академічного видання) є те, що Канадський інститут українських студій в Едмонтоні видав її фототипічним способом, тобто точно так, як її було видано сорок п'ять років тому. Нам однак здається, що видавці не зробили б жадного гріха, якби «Помічені важніші помилки», що їх запримітив уже Ф. Колесса після надрукування своєї книжки, навели прямо в текст книги і не подавали список цих помилок на окремих сторінках. А зробити це було так легко!

Крім того, бажано було б подати коментарі до окремих тверджень Ф. Колесси. Таж за сорок п'ять років українська фолкльористика зробила значний крок вперед: видано сотні фолкльористичних праць, збірників матеріалів, що до значної міри збагачують (інколи і змінюють) висновки Ф. Колесси. Отже варто було б навести хоча б їх найосновішу бібліографію.

Та й у такій формі праця Ф. Колесси, разом зі вступними статтями Б. Медвідського та М. Мушинки, стане у добрій пригоді не лише як підручник українського фолкльору для студентів-україністів вищих учбових закладів, але й як інформативний довідник про окремі фолкльорні явища для всіх любителів української усної словесности.

Микола Пастушенко

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Т. М.*: Три поезії.
- 5 *Василь Сокіл*: Така довга ніч.
- 24 *Галина Мухина*: Естетика Миколи Євшана.
- 34 *Остан Тарнавський*: Поет у пошуках реальности.
- 40 *Ліда Палій*: Маляр невловної туги.
- 44 *Валеріян Ревуцький*: Поворот до режисерського театру?
- 48 *Марта Калитовська*: Зимовий Париж...

СИЛЮЕТИ

- 54 *Михайло Хейфец*: Микола Руденко.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 71 *В. Бєлоцерковський*: Як вода не тече...
- 80 *Ізраїль Клейнер*: Російсько-українсько-єврейський трикутник.
- 92 *Л. Шапова*: Підстави для оптимізму.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 107 *Олександр Філіпович*: Володимир Варламович Міяковський.
- 116 На оборону греко-католицької церкви.

РЕЦЕНЗІЇ

- 126 *Микола Пастушенко*: Найвизначніша антологія українського фолкльору.

Адреси наших представників

- Австрія:* Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:* Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
„Renacimiento”
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:* G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:* Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:* Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:* Dr. Roman Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern
- Швеція:* Kurylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1983 рік

одно число: річно:

Австрія	3. —	30. — дол.
Австрія	45. —	450. — шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000. —	70.000. — пез.
Бельгія	100. —	1.000. — б. фр.
Бразилія	200. —	2.000. — н. круз.
Венесуеля	3.50	35. — ам. дол.
Голляндія	7. —	70. — гул.
Ізраїль	20. —	200. — шек.
Канада	3.50	35. — ам. дол.
Німеччина	6. —	60. — н. м.
США	3.50	35. — ам. дол.
Франція	15. —	150. — ф. фр.
Швейцарія	6. —	60. — ш. фр.
Швеція	15. —	150. — к.

Додаткові кошти передплати нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних представників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо пересилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.*

Адреси для влат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.*
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Емма Андіївська

КАВАРНЯ

Збірка Сонетів.

«Сучасність», 1983, 126 стор. Оформлення, заставки і профіль авторки Якова Гніздовського.

Ціна 8 ам. дол.

Богдан Рубчак

КРИЛО ІКАРОВЕ

Нові й вибрані поезії.

«Сучасність», 1983, 183 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Ціна 10 ам. дол.

Григорій Костюк

У СВІТІ ІДЕЙ І ОБРАЗІВ

Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930-1980.

«Сучасність», 1983, 537 стор. Обкладинка Святослава Гординського.

Ціна 16 ам. дол.

Володимир Жаботинський

ВИБРАНІ СТАТТІ З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Сучасність, 1983, 136 стор. Обкладинка Ірини Івахів. Переклад, вступна стаття, примітки та коментар Ізраїля Клейнера.

Ціна 9 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytkyj

254 West 31st St. 8th Floor

New York, N. Y. 10001

USA